

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

•Ο θάνατος

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΝΟΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΤΟ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟ του έργο «Κάϊν» (ό ίδιος τ' δινομάζει «ένα μυστήριο»), ό Λόρδος Βύρων βάζει τη γυναικακιά του "Αβελ ν' ἀναγγέλλει τὴν ἄφιξη τοῦ θανάτου στὸν κόσμο. 'Αντικρύζοντας τὸ σκοτωμένο της άντρα, διαπιστώνοντας — καὶ πρόκειται γιὰ τὴ φοβερώτερη ἀνακάλυψη ποὺ ἔγινε ἀπὸ ἄνθρωπο — ὅτι τὸ πρόσωπό του εἶχε γίνει ἀπόλυτα ωχρὸ καὶ ὅτι τὰ χέρια του, δτον δοκίμασε νὰ τὰ σηκώσει, ἔπεισαν κάτω σὰ λιθάρια, ἀναζήτησε τὸν 'Αδάμ καὶ τὴν Εὔα κραυγάζοντας μὲ ἀλλοφροσύνη: «'Ο θάνατος ἥρθε στὸν κόσμο».

Κάποτε, μέσ' στὸ σκοτάδι τῆς προϊσπορίας μας, θὰ ἔλαμψε, σὰν τὸ πρῶτο φῶς του νοῦ, ἡ συνειδητὴ σύλληψη του γεγονότος ὅτι ὁ ἄνθρωπος πεθαίνει. 'Εκατομμύρια ἄνθρωποι θὰ εῖχαν, ἵσως, πεθάνει πρὶν πεθάνει ὁ πρῶτος — ὁ "Αβελ — ποὺ διάνατός του ἔγινε ἔνα γεγονὸς συνειδητό. Τὰ ἑκατομμύρια ἐκεῖνα δὲν πέθαναν ως ἄνθρωποι. 'Ο ἄνθρωπος ἀρχισε νὰ ὑπάρχει, ἀρχισε νὰ ζεῖ, ἀφότου ἀνακάλυψε συνειδητὰ ὅτι πεθαίνει. Σωστά, λοιπόν, ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἀρχίζει τὴν ιστορία του ἀνθρώπινου γένους ἀπὸ τὸ θάνατο του "Αβελ. Καὶ τὸ ξεκίνημα του ἀνθρώπινου γένους εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴ φυγὴ του ἀδελφοκτόνου Κάϊν ἀπὸ τὸν τόπο του ἐγκλήματος. Μὲ κάποιο τρόπο ἔπειπε νὰ διαπιστωθεῖ συνειδητὰ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι θνητός. Καὶ διαπιστώθηκε — τὸ πράγμα δὲν εἶναι τυχαῖο, ἀλλὰ εἶναι βαθύ-

τατα χαρακτηριστικό — μὲ τὴν ἀδελφοκτονία. Τί ἔφταιγε, ὅλωστε, ὁ Κάιν; Τὸν προκάλεσε δὲ Ἀβελ μὲ τὴν αὐτοπεποίθηση καὶ μακαριότητά του. Τὸν προκάλεσε, Ἰσως, ὁ Ἰδιος δὲ Θεὸς ποὺ «έπει ταῖς θυσίαις αὐτοῦ οὐ προσέσχε» καὶ ἔδειξε τὴν εύμενειά του στὸν ποιμένα καὶ ὅχι στὸ γεωργό. Καὶ ξεκίνησε δὲ ἀδελφοκτόνος Κάιν, γνωρίζοντας πιὰ ὅτι ὑπάρχει δὲ θάνατος, γιὰ τὴ μεγάλη καὶ δύσυνηρὴ δύσοιτορία τῆς ζωῆς, τῆς ιστορίας. Ξεκίνησε, κι' ὀικόμα δὲ σταμάτησε νὰ περπατάει μέσ' στὴν ἀτέλειωτη ἔρημο. Πεθαίνει, ξαναζεῖ, ξαναπεθαίνει. Καὶ δὲ κύκλος τῶν γενεῶν ἔγινε ὀμέτρητος. Καὶ δὲ κύκλος τῶν θανάτων ὄπειρος.

ΕΡΙΑΣ ΕΠΙΤΗΜΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΠΙΤΗΜΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

‘Ο Λόρδος Βύρων βάζει τὴν Εὔα, ἀν καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς εἰ-
ναι ὁ μεγάλος ἔνοχος, νὰ καταριέται τὸν Κάιν. Κ’ οἱ κατάρες
τῆς εἶναι φοβερές. Φίδια — τοῦ λέει — νὰ ξεπηδοῦν στὰ βήμα-
τά του· στάχτη νὰ γίνονται στὸ στόμα του οἱ καρποὶ τῆς γῆς·
ὁ θάνατος νάναι γι’ αὐτὸν χειρότερος κι’ ἀπὸ τὸ θάνατο· ὁ ἥλιος
νὰ τοῦ ἀργηθεῖ τὸ φῶς του· κι’ ὁ οὐρανὸς τὸ Θεό! ‘Η Εὔα ἐμφα-
νίζεται ἔτσι (ἔτσι δπως ὁ Βύρων θέλησε νὰ τὴν παραστήσει)
περισσότερο ἡ μητέρα τοῦ νεκροῦ παρὰ ἡ μητέρα τοῦ ζωντανοῦ
τῆς γιοῦ. ‘Ο ’Αδάμ, ἀντίθεται, λυπάται καὶ τὸ ζωντανό· ξέρει
ὅτι καὶ ὁ ἔνοχος δὲ φταίει· καὶ σκέπτεται, πάντως, ὅτι ἀπὸ τὸ
ζωντανὸν καὶ ἔνοχο γιό του (ὁ ”Αβελ πέθανε ὄτεκνος καὶ ὁ ἴδιος
ὁ ’Αδάμ δὲν εἶχε ὀκόμια γεννήσει τὸν Σὴθ) θ’ ἀρχίσει ἡ μεγάλη
όδοιπορία τῶν ἀνθρώπων στὴν ἀπέραντη ἔρημο τῆς ζωῆς. ’Απὸ
τὴ σκέψη τοῦ ’Αδὰμ γεννιέται ἡ ἐπιείκεια· καὶ ἀπὸ τὴν καρδιὰ
τῆς γυναίκας τοῦ Κάιν ποὺ ἀγαπάει καὶ τὸν ὀδερφό της τὸν
”Αβελ, ἀλλὰ ποὺ μολονότι ὁ Κάιν τὴν ἀποτρέπει, ἀποφασίζει
ν’ ἀκολουθήσει τὸν ἀδελφοκτόνο στὴν ἀπέραντη ἔρημο, ἀρχίζει
ἡ καλωσύνη καὶ ἡ καρτερία. Πῶς μποροῦσε, χωρὶς σύντροφο τὴν
καλωσύνη καὶ τὴν καρτερία, νὰ προχωρήσει ὁ κακὸς ἀνθρώπος
στὸ δρόμο του; ‘Η καλωσύνη ἔγινε ἡ παρηγοριὰ τῆς κακίας. ‘Ο
Θεὸς βόηθησε ἔτσι καὶ τὸν Κάιν. ’Αφού τὸν καταράστηκε, τὸν
βόηθησε. ‘Ο «στένων καὶ τρέμων ἐπὶ τῆς γῆς», ὁ ἔνοχος ποὺ τι-
μωρεῖται, θάχει καὶ τὴν καλωσύνη πλάσι του — ἢ καὶ μέσα του
— ὃς ἀντίδοτο τῆς κακίας· τῆς ἀθέλητης, ἀλλωστε, κακίας, τῆς
μοιραίας καὶ ἀναπότρεπτης ποὺ γεννήθηκε αὐτόματα. ‘Η κακία
ἵταν ἀναπότρεπτη, ἐνῷ ἡ καλωσύνη δὲν ἔταν· ἡ καλωσύνη μπο-
ροῦσε καὶ νὰ μὴ γεννηθεῖ μέσ’ στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου· δὲν
τὴν προκάλεσε καμιὰ αἰτία, ἐνῷ τὴν κακία τὴν προκάλεσεν καὶ

τὴν προκαλοῦν ἀδιάκοπα αἰτίες πολλές, συμφέροντα, ἀνάγκες· γι' αὐτὸ καὶ ἡ καλωσύνη, ποὺ ἥρθε στὸν κόσμο ἀπρόκλητη, εἶναι δῶρο Θεοῦ καὶ ὅχι ἀπλὸ περιστατικὸ τῆς ζωῆς. "Ἄν θέλουμε μολιοντοῦτο νὰ βριοῦμε κάπιοιαν ἀφορμὴ — ὅχι αἰτία, ἀλλὰ ἀπλὴ ἀφορμὴ — ποὺ προκάλεσε τὴ γένεσι τῆς καλωσύνης μέσ' στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ δὲν μποροῦμε νὰ τὴ βροῦμε πιαρὰ μόνο στὸ θάνατο. 'Ο ἐρχομὸς τοῦ θανάτου ἔδωσε ἀφορμὴ καὶ στὸν ἐρχομὸ τῆς καλωσύνης στὸν κόσμο. 'Ο θάνατος τοῦ "Ἄβελ ἔδωσε ἀφορμὴ στὴ γυναῖκα τοῦ Κάιν ν' ἀποφασίσει νὰ λυπηθεῖ τὸν καταραμένο καὶ νὰ τὸν ἀπολουθήσει, ἀπὸ καλωσύνη στὴ φοβερὴ δύσιπτορία του· καὶ ὁ θάνατος ὡς μοῖρα ἀνθρώπινη δίνει ἀφορμὴ στὸν καθένα μᾶς σκέπτεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συμφέροντά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνάγκες του, καὶ κάτι ὄλλο· κάτι ὄλλο ποὺ δὲν ὑπηρετεῖται μὲ τὴν κακία καὶ τὸν ἔγωγό, μὲ τὴν παραγκώνιση τοῦ πλησίον μας καὶ μὲ τὸ φέμα· τί ὠφελεῖ τὸ φέμα ἀπέναντι τοῦ θανάτου; "Οταν σκέπτεται ὁ ἀνθρωπὸς τὸ θάνατο, σκέπτεται καὶ κάτι ὄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὰ συμφέροντά της· κ' ἔτσι, μὲ δῦνηγὸ καὶ παιδιαγωγὸ τὸ θάνατο, μπορεῖ νὰ δείξει καλωσύνη καὶ ἀνιδιοτέλεια.

2.— Τὸ πιὸ σταθερὸ δεδομένο τῆς ζωῆς εἶναι ὁ θάνατος. Καὶ πρὶν ἀκόμα ἔρθει, εἶναι δοσμένιος στὸν ἀνθρωπὸ (ἢ εἶναι ὁ ἀνθρωπὸς δοσμένος σ' αὐτόν), ἐνῶ πρὶν ἔρθει ἡ ζωὴ δὲν εἶναι διόλου δοσμένη σ' ὅποιον δὲν ἔχει ἀκόμα γεννηθεῖ. Γι' αὐτὸ ἔχω καὶ τὸ αἴσθημα ὅτι ἡ ἀνυπαρξία μετὰ τὴν ὑπαρξη πρέπει νάναι ὄλλο πράγμα ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπαρξη. Κ' ἔχω τὸ αἴσθημα αὐτό, ὅχι γιατὶ ἡ πρώτη ἔχει πλούτισθεῖ ἀπὸ τὴ ζωὴ ποὺ προηγήθηκε, ἀλλὰ γιατὶ ἔχει, διντίθεται, πλούτισθεῖ ἀπὸ τὸ θάνατο ποὺ προηγήθηκε. Αὐτὸς — ὁ θάνατος — εἶναι τὸ μεγάλο γεγονός στὴ ζωὴ. Μὲ μέτρο τὸ θάνατο, ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου παίρνει διαστάσεις ποὺ ἐγγίζουν τὴν αἰωνιότητα. 'Ο Μιχαὴλ - "Ἄγγελος λέει σ' ἓνα στίχο του: «"Οποιος ζεῖ ἀπὸ τὸ θάνατο μπορεῖ καὶ νὰ μὴν πεθάνει». Καὶ δὲν τὸ λέει μὲ ἔπαιρση ὁ πλάστης τῶν ὠραίων ἐφήβων καὶ τῶν μυστηριωδῶν Σιβυλλῶν. 'Ο παραπάνω στίχος σφραγίζει ἓνα μικρὸ ποίημα, ὃπου ὁ ἡγεμόνας τοῦ πλαστικοῦ κόσμου συνειδητοποιεῖ ὡς ἀνθρώπινη ἀποστολὴ τὸν πόνο.

'Η σκέψη μου γιὰ τὴ διττὴν ὑπόσταση τῆς ἀνυπαρξίας φαίνεται, βέβαια, σὰ μιὰ σκέψη λογικὰ αὐθαίρετη. Πῶς μπορεῖ

η ἀνυπαρξία — δηλαδὴ κάτι ποὺ δηλώνει δ, τι ὀκριβῶς δὲ ν
ύπάρχει — νάχει διαφορετικὴ ποιότητα πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν
ὕπαρξη; Ὡστόσο, η λογικὰ αὐθαίρετη ὀντιδιαστολὴ τῆς μᾶς
ἀνυπαρξίας ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι αὐθαίρετη μόνο καὶ μόνο δὲν
πάρουμε τὴν ἔννοια «ἀνυπαρξίω» ὅπως τὴν θέλει η λέξη. Τὴν λέξη,
ὅμως, τὴν φτιάξαμε ἐμεῖς, ἐνῷ η ἔννοια εἶναι σύγνωστη. Ποιὸς μᾶς
λέει δτι δὲν εἶναι, τάχα, η ὕπαρξη τὸ ἀρνητικὸ καὶ η ἀνυπαρξία
τὸ θετικὸ στοιχεῖο στὸν κόσμο; Καὶ ποιὸς μπορεῖ, ἐπίσης, νὰ
μᾶς πεῖ δτι ἀποκλείεται μάναι θετικὰ καὶ τὰ δυὸ — η ὕπαρξη
καὶ η ἀνυπαρξία — καὶ δτι, ὅπως ύπάρχουν διαφορετικὲς στὴν
ποιότητά τους ύπάρξεις, ύπάρχουν καὶ διαφορετικὲς ἀνυπαρξίες;
Καὶ πῶς μπορεῖ νάναι λογικὰ αὐθαίρετη η σκέψη μου δτι η ἀνυ-
παρξία μετὰ τὴν ὕπαρξη, ἐμπλουτισμένη ἀπὸ τὸ θάνατο, εἶναι
κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία πρὶν ἀπὸ τὴν ὕπαρξη;
"Αμ ἔλεγα δτι εἶναι κάτι περισσότερο, ἐπειδὴ τὴν ἔχει ἐμπλου-
τίσει η ζωή, αὐτὸ θάταν ἴσως λιγώτερο δικαιολογημένο. Πῶς
μπορεῖ τὸ ἐφήμερο καὶ φθαρτὸ — η ζωή — νὰ κάνει πλουσιώ-
τερο τὸ ἀφθαρτὸ καὶ διαρκέστερο; "Ενῷ η ζωή εἶναι φθαρτή, ὁ
θάνατος δὲν εἶναι φθαρτός, κ' ἔτσι μπορεῖ κόπως νὰ σταθεῖ η
ύπόθεση δτι κάνει πλουσιώτερο τὸ καθεστὼς ποὺ τὸν διαδέχε-
ται. Διαδέχεται, ὅμως, τὸ θάνατο κάτι ἄλλο ποὺ δὲν εἶναι πιὰ
δ ίδιος ὁ θάνατος; "Η σχέση τοῦ θανάτου πρὸς τὴ ζωή μᾶς δίνει
τὸ δικαίωμα νὰ ύποθέσουμε δτι δὲν εἶναι η μοναδικὴ σχέση δια-
δοχῆς ποὺ συνάπτει μέσ' στὸν κόσμο ὁ θάνατος. Γιατί, τάχα,
νάναι δ θάνατος ἀπλὸ τέρμα καὶ νὰ μὴν εἶναι κρίκος; Καὶ πῶς
μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἔνα «τέρμω μέσ' στὸν κόσμο; Τὰ τέρματα
μοιάζουν μᾶλλον σὰν ἐφευρέσεις ἀνθρώπινες. Καὶ ὅχι μόνο τὰ
τέρματα, ἀλλὰ ίσως καὶ οἱ «ἀρχές». Πάντως περισσότερο τὰ
τέρματα πάρὸ οἱ ἀρχές, γιατὶ τὸ δτι ἀρχίζει κάποτε κάτι ποὺ
πρὶν ἀρχίσει δὲν ήταν τίποτα μπορεῖ νὰ σταθεῖ μὲ βάση τὴν
ίδεα τῆς δημιουργίας (μιὰν ίδεα ποὺ καὶ η βιταλιστικὴ φιλοσο-
φία τοῦ Μπέρξον παραδέχεται), ἐνῷ τὸ δτι κάτι ποὺ γεννήθηκε
καὶ ύπάρχει μπορεῖ νὰ πάψει ἀπόλυτα νὰ ύπάρχει, εἶναι ἀδύνατο
νὰ συλληφθεῖ καὶ νὰ σταθεῖ στὴ σκέψη μας ή στὸ αἴσθημά μας. Τὸ
μηδὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ως ἔννοια ή ως μαθηματικὸς δρος,
ποτὲ ὅμως ως πραγματικότητα, γιατὶ εἶναι ἀπλούστατα η ἀπό-
λυτη ἀρνηση κάθε πραγματικότητας. Καὶ δὲν εἶναι κὰν μάνον
αὐτό. Τὸ μηδέν, ως «φυσικὸ» μηδέν, θάπτετε νάναι, δὲν κατ' ἀρ-

χὴν ὑπάρχει, κάτι ἀπόλυτο. "Ἄν δὲν εἶναι ἀπόλυτο τὸ μηδέν, τότε ἀπλούστατα δὲν εἶναι μηδέν, ἀλλὰ εἶναι «κάτι». Ἀπὸ τῇ στιγμῇ, ὅμως, ποὺ θὰ παραδεχθοῦμε ότι εἶναι ἀπόλυτο, δὲ μπορεῖ ν' ἀναφέρεται μόνο σὲ κάτι, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀναφέρεται στὸ πᾶν. Καὶ δὲν ἀναφέρεται στὸ πᾶν, τότε τὸ πᾶν εἶναι μηδέν. Τὸ μηδὲν δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ τὴν ὑπαρξη. Τὸ μηδὲν εἶναι ἀσυμβίβαστο μὲ διδήποτε ὄλλο. "Ἄρα: ή δὲν ὑπάρχει στὸν κόσμο τίποτα ή τίποτα ἀπ' διτὶ ὑπάρχει δὲ μπορεῖ, ἀφοῦ ὑπάρχει, νὰ γίνει μηδέν. Ἡ ὑπόθεση, ὅμως, ότι στὸν κόσμο δὲν ὑπάρχει τίποτα καὶ ότι ἐπομένως τὸ μηδὲν ὡς ἀπόλυτο μηδὲν — ὅχι κὰν ὡς χάος σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ σύστημα καὶ τὴν τάξη, ἀλλὰ ὡς ὄρυγηση κάθε πραγματικότητας, ἔστω καὶ ἀσύντακτης — κυριαρχεῖ στὸ πᾶν, δηλαδὴ κάνει τὸ πᾶν νὰ μὴν εἶναι πᾶν, κάνει τὸν κόσμο νὰ μὴν εἶναι κόσμος, ή ὑπόθεση αὐτὴ ἔχει μέσα της τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀδύνατου. Μπορεῖ κάλλιστα δσα βλέπουμε ή ἀκοῦμε ή γευόμαστε ή φαύουμε ή μυριζόμαστε νὰ μὴν εἶναι διόλου ἔτσι ὅπως μᾶς τὰ προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις μας, μπορεῖ μάλιστα, δὲν θέλετε, νὰ μὴν ἔχουν, στὴν οὐσιαστική τους ὑπόσταση, καμιὰ σχέση μὲ τὴν ὅραση, τὴν ἀκοή, τὴν γεύση, τὴν ἀφὴ καὶ τὴν ὄσφρηση, μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν κὰν σχέση μὲ διτὶ εἶναι γιὰ μᾶς λογικὴ ἀφαίρεση· ὠστόσο, εἶναι ἀδύνατο μὰ μὴν ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἔαυτό τους, τὸν ὄγγωναστο καὶ ἀπροσπέλαστο σὲ μᾶς· εἶναι ἀδύνατο νὰναι μηδέν. Καὶ ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο αὐτό, δὲ μένει ὡς δυνατὴ ὑπόθεση παρὰ μόνο ή δεύτερη: ότι τὸ μηδὲν ποὺ δὲν ὑπάρχει διόλου (γιατὶ ή ὑπάρχει παντοῦ ή πουθενὰ) δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι οὔτε ή ἔκβαση ποὺ ἔχει ή δποιαδήποτε συγκεκριμένη ὑπαρξη, μεγάλη ή μικρή, ἀστρονομική ή ἀνθρώπινη.

Ἡ ἀρχή, βέβαια, ότι ή ὕλη οὔτε δημιουργεῖται οὔτε καταστρέφεται, μιὰ ἀρχὴ ποὺ δὲν ἀποδείχτηκε πειραματικὰ ἀπὸ τὸν Λαθουαζὶὲ (τὸ βάρος κάθε σύνθετου σώματος ίσουται μὲ τὸ άθροισμα τῶν βαρῶν τῶν συστατικῶν του) ἀνάγεται, ὠστόσο, στοὺς ἀρχαίους "Ἐλληνες καὶ εἰδικώτερα στὸν Ἐμπεδοκλῆ, ἔχει ἀναπραπεῖ ἀπὸ τὴ σύγχρονῃ φυσικῇ ἐπιστήμῃ ποὺ ἀφοῦ ἔταύτισε ἐνέργειας καὶ ὕλη (όλοικηρη ή πρόοδος τῆς πυρηνικῆς φυσικῆς βασίζεται στὴν ταύτιση αὐτῆ) μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ισχυρισθοῦμε ότι ὁ θερμοδυναμικὸς νόμος τῆς φθορᾶς τῆς ἐνέργειας σημαίνει καὶ ἀπώλεια ὕλης. Καὶ οἱ κοσμογονικὲς θεωρίες

τῶν ἡμερῶν μας, οἱ βασισμένες στὸν "Αἰνσταῖν καὶ στὴν παράσταση τοῦ «κυρτοῦ» σύμπαντος, παραδέχονται, ἀσχετα κι' ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς φθορᾶς τῆς ἐνέργειας (τῆς ἀπώλειας τῆς θερμότητας), δτὶ δλόκληρα οὐράνια σώματα μπορεῖ νὰ γεννήθηκαν ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔξαφανίζονται, ν' ἀποβάλλονται ἀπὸ τὸ σύμπαν. 'Ορισμένες προϋποθέσεις σχετικὲς μὲ τὴ μάζα τους καὶ τὴν πυρηνικὴ τους πυκνότητα, προϋποθέσεις ποὺ ἔχουν μαθηματικὰ ὑπολογισθεῖ, πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ προκαλοῦν τὴν ἀποβολή τους ἀπὸ τὸ σύμπαν, δηλαδὴ τὴν ἔξαφάνισή τους. 'Ανατρέπονται, τοῖχοι, μ' αὐτὲς τὶς ἐπιστημονικὲς «ἀλήθειες» οἱ συλλογισμοὶ ποὺ ἔκαμα παραπάνω;

Οἱ συλλογισμοὶ ποὺ ἔκαμα γύρω ἀπὸ τὸ «μηδὲν» εἰναι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ οἱ σύγχρονοι φυσικοὶ τοὺς θεωροῦν ἀθέμιτους. "Ολες τὶς καθαρὰ λογικὲς ἀποδείξεις, ποὺ προϋποθέτουν τὴ λογικὴ ὡς δόγμα καὶ ποὺ ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ 'Αριστοτέλη ὡς τὶς μέρες τοῦ Καρτέσιου καὶ τοῦ Σπινόζα ἥ καὶ ὡς χθὲς τὶς χρησιμοποιοῦσαν τὰ δεξύτερα πνεύματα γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ἀλήθειας, τὶς παραμερίζουν σήμερα οἱ ἐπιστήμονες ὡς ἐπικίνδυνες καὶ αὐθαίρετες. Καὶ εἰναι ἀναντίρρητα αὐθαίρετες καὶ ἐπικίνδυνες. 'Ο δογματισμὸς τῶν ἐννοιῶν, ὅπως προβάλλει στὸν Καρτέσιο ἥ τὸν Σπινόζα, λάμπει καὶ θαμπώνει, χωρὶς νὰ φωτίζει τὴ σκέψη. 'Άλλα καὶ ἥ τυφλὴ ἐμπιστοσύνη σὲ φυσικομαθηματικὰ συμπεράσματα ποὺ δὲν τὰ χωράει ἥ λογικὴ (καὶ δὲν τὴ χωράει ἥ λογικὴ τὴν ἀποβολὴ ἀπὸ τὸ σύμπαν καὶ τὴν ἀπόλυτη ἔξαφάνιση τμημάτων ὕλης καὶ ποσοτήτων ἐνέργειας) ἀναιρεῖ τὴν ἐννοια τοῦ δυνατοῦ καὶ σημαίνει ἐμπιστοσύνη στὸ διδύνατο. Μπορεῖ, ὅλωστε, ν' ἀποδεικνύουμε δτὶ ἔνα κομμάτι ἐνέργειας ἥ ὕλης χάνεται, δηλαδὴ ἀποβάλλεται ἀπὸ τὸ «σύμπαν», ἀλλὰ πῶς μποροῦμε ν' ἀποδείξουμε δτὶ ἔξω ἀπὸ τὸ «σύμπαν» ποὺ γνωρίζουμε δὲν ὑπάρχει τίποτα καὶ δτὶ ἐπομένως αὐτὸ ποὺ ἀποβλήθηκε καὶ χάθηκε μπῆκε στὸ τίποτα, μπῆκε στὸ μηδέν;

3.— Δὲν πιστεύω στὸ δογματισμὸ τῶν ἐννοιῶν. Ξέρω, λοιπόν, ὅφου δὲν εῖμαι ὀπαδὸς αὐτοῦ τοῦ δογματισμοῦ ποὺ σχεδὸν δυόμισυ χιλιάδες χρόνια, ὡς τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κάντ, ἐδέσποζε στὴ φιλοσοφία, δτὶ δὲ μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ λογικὰ ἥ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ καὶ δτὶ καθετὶ ποὺ προβάλλει ὡς λογικὰ ἀναγκαῖο δὲ σημαίνει διόλου δτὶ εἰναι — μόνο καὶ μόνο γι' αὐτὸ τὸ λόγο, δηλαδὴ ἀπὸ λογικὴ ἀναγκαιότητα — πραγματικό. Μερικὲς ἀπὸ

τίς πιὸ καλὲς διατυπώσεις τοῦ Κὰντ καὶ τοῦ Σόπενχόουερ συνδέονται μὲ τὴν ἀντίκρουσῃ τῆς δογματικῆς ἐννοιοκρατίας. ‘Ωστόσο, γιὰ μερικὰ ἀκραῖα προβλήματα τοῦ νοῦ προκαλοῦν ἀπόλυτες ἀντινομίες, δηλαδὴ γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῆς δρόμο τῶν στεγανῶν λογικῶν ἀποδείξεων ποὺ δὲν τὶς ἔπηρεάζει καμιὰ φυσικοεπιστημονικὴ θεωρία.’ Αλλωστε, στὴν περίπτωση τῆς ἀντινομίας αὐτῆς, δηλαδὴ γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῆς, δὲν ίσχυρίσθηκα ὅτι κάτι τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο εἶναι πραγματικό, ἀλλὰ εἴτα, ἀντίθετα, ὅτι κάτι τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο — καὶ τὸ «μηδὲν» εἶναι ως ἐννοια κάτι τὸ ἀναγκαῖο, καὶ ἡ διαίρεση δποιουδήποτε ὄριθμοῦ μὲ τὸ μηδὲν τείνει πρὸς τὸ ἄπειρο — δὲν εἶναι πραγματικό. Πῆγα, μ' ἄλλα λόγια, νὰ παρουσιάσω τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο ως ὀδύνατο στὴν πραγματικότητα, ως κάτι ποὺ ἥ πρέπει νάγαι τὸ πᾶν (ὅπότε τὸ πᾶν εἶναι μηδὲν) ἥ δὲν ὑπάρχει διόλου. ‘Ετσι μένω στὸ συμπέρασμά μου γιὰ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ μηδενὸς ἥ, δὲν θέλετε, γιὰ τὸ ὀδύνατο τῆς ἀνυπαρξίας. ‘Ο Οὐ̄λιαμ Μπλέϊκ ρωτάει σ' ἔνα στίχο του: «Πέρι μου: ποῦ κατοικοῦν οἱ σκέψεις ποὺ ἔχουν λησμονηθεῖ, ως τὴν ὕρα ποὺ τὶς καλεῖς ξανὰ κοντά σου»; Χωρὶς δόλο, κάπου κατοικοῦν εἶναι ὀδύνατο — μόνο καὶ μόνο ἀπὸ ἀνεπάρκεια καὶ λάθος τῆς μνήμης σου — νάχουν ἀποβληθεῖ ἀπὸ τὸ σύμπαν καὶ νὰ μπῆκαν στὸ μηδέν.

Ναί, οὕτε οἱ σκέψεις δὲν μπορῶ νὰ δεχθῶ ὅτι ἐξαφανίζονται ἀπόλυτα. Καὶ ἀφοῦ δὲν τὸ δέχομαι γιὰ τὶς σκέψεις, πῶς μπορῶ νὰ τὸ δεχθῶ γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ τὶς συλλαμβάνει;

Μίλησα γιὰ ὑπαρξη καὶ ἀνυπαρξία σχετικὰ μὲ τὸν ἄνθρωπο. ‘Ο θάνατος εἶναι ὁ κρίκος ποὺ τὶς συνδέει ἥ τὶς χωρίζει. Δὲν ξέρω γιὰ ποιὰν ἀπὸ τὶς δυὸ καταστάσεις δικαιολογεῖται πιὸ πολὺ νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ στερητικὸν δόλφα. Νομίζω, γιὰ καμιά. Πάντως, λιγώτερο γιὰ τὴν ἀνυπαρξία παρὰ γιὰ τὴν ὑπαρξη. Λιγώτερο γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ λυτρώνεται ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ κορμιοῦ παρὰ γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ εἶναι φυλακισμένη μέσα στὴν ὑλικὴ μορφὴ τῆς ζωῆς. ‘Η ἀνθρώπινη ζωή, μέσα στὸ ἀσύλληπτο μῆκος τοῦ χρόνου, εἶναι σὰν ἀκαριαία. ‘Ἐνῶ μιλάμε γιὰ ἀκαριαίο θάνατο, θάταγ πολὺ σωστότερο, δὲν ἐννοοῦμε μιλώντας γιὰ θάνατο καὶ δ,τι τὸν διαδέχεται, νὰ μιλάμε γιὰ ἀκαριαία ζωή. Καί, δηλαδὴ κατάσταση τῆς ὑλης τοῦ ὀργανισμοῦ μας μετὰ τὸ θάνατο, πρέπει νὰ ὑποτεθεῖ μᾶλλον διαφορε-

στερη ὅπο τὴν κατάσταση τῆς ζωῆς, ἔτσι καὶ ἡ ὁποιαδήποτε κατάσταση ποὺ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ συνείδησή μας, μετὰ τὸ θάνατο, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ διαρκέστερη ὅπο τὴν ἐπίγεια ἀτομικὴ συνείδησή μας.

4.— Πῶς μπορῶ, ὅμως, νὰ φαντασθῶ τὴ συνείδηση, ὡς ἀτομικὴ συνείδηση, ~~μπαίνοντας~~ ὅπο τὸ τέλος τῆς ἐπίγειας ζωῆς;

Νὰ φαντασθῶ μπορῶ τὰ πάντα. 'Αλλὰ μὲ τὴν ἴδια εὐκολία μπορῶ ~~νὰ φαντασθῶ καὶ τ'~~ ἀντίθετα. Μπορεῖ ἡ συνείδηση νὰ παρατείνει, μετὰ τὸ θάνατο, τὸ σύνδεσμό της μὲ τὸ ὄρισμένο ἀνθρώπινο ἔγώ ποὺ ἦταν συνυφασμένο μαζί τῆς στὴν ἐπίγεια ζωῆ· μπορεῖ, ὅμως, νὰ φαντασθῶ καὶ τὸ ἀντίθετο. 'Ωστόσο, δὴ φαντασθῶ τὸ ἀντίθετο, εἶναι δύσκολο νὰ σταθῶ στὴν πραγματικότητα ποὺ λέγεται «συνείδηση» καὶ πρέπει, ξως, νὰ μετονομάσω αὐτὸ ποὺ δηλώνω μὲ τὴ λέξη «συνείδηση». 'Η συνείδηση μοῦ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ σκεφθῶ ὅτι εἶναι συνυφασμένη μόνο καὶ μόνο παιροδικὰ μὲ τὸ ἀνθρώπινο «ἔγώ». 'Η συνείδηση εἶναι οὐσιαστικὰ μόνο (ἢ περίπου) ἡ γνῶση τοῦ ἀνθρώπου ὅτι εἶναι ἑκεῖνος ποὺ εἶναι, ἡ γνῶση τῆς ταυτότητάς του, ἕκατον ἡ αὐτεπίγνωση τοῦ ἔγώ. Πῶς μπορῶ, λοιπόν, νὰ ξεχωρίσω αὐτὰ τὰ δυὸ καὶ νὰ ίσχυρισθῶ ὅτι ἡ συνείδηση — ἔστω, μετὰ τὸ θάνατο — μπορεῖ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸ ἔγώ; Δύσκολο εἶναι νὰ τὸ ίσχυρισθῶ· ὅλλα τί ξέρω, τάχα, γιὰ δλα αὐτά; Δὲν ξέρω τίποτα. 'Ανιχνεύω μονάχα τὸ ἄγνωστο. 'Ανιχνεύεται, ὅμως, τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, δηλαδὴ ἑκεῖνο πού, δσο καὶ νὰ προοδεύσει ἡ ἐπιστήμη, δὲ μπορεῖ νὰ γίνει γνωστὸ γιατὶ δὲν ἐπιδέχεται καμιὰν ἐπιστημονικὴ σύλληψη; Δὲν ἀνιχνεύεται, βέβαια, τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο· ὑπάρχουν δημοσιεύσεις ποὺ ἔχει ὁ ἀνθρώπος τὴν ψευδαίσθηση ὅτι τὸ ἀνιχνεύει. Καὶ ποιός, στὸ βάθος, μπορεῖ νὰ βεβαιώσει καὶ ν' ἀποδείξει ὅτι πρόκειται μονάχα γιὰ ψευδαίσθηση; "Ολα εἶναι ἀμφίβολα· ὅλλα οἱ μεγαλύτερες βεβαιότητες τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν ὄκρισθως μέσα στὰ ἀμφίβολα. "Οταν οἱ ἀνθρώποι χάνουν τὶς βεβαιότητες αὐτὲς — τὶς μεγάλες ποὺ βρίσκονται πέρ' ὅπο τὴν ἐπιστήμη καὶ ποὺ ζοῦν μέσα στὰ ἀμφίβολα καὶ τὰ θολά — , χάνουν καὶ τὴν πίστη στὴν ἡθικὴ ἀποστολή τους, χάνουν καὶ τὴν ιστορική τους βούληση.

5.— Θ' ἀφίσω γιὰ λίγο τὴ δικῆ μου σκέψη νὰ ξεκουρασθεῖ καὶ θ' ἀκολουθήσω τὶς σκέψεις ὅλων. Γιὰ τὸ θάνατο μίλησαν σχεδὸν δλοι οἱ φιλόσοφοι. Κι' δσοι δὲ μίλησαν γιὰ τὸ θάνατο,

είναι ζήτημα διν θά μπαρούσαν, χωρὶς νάχουν τὸ θάνατο ἐμπρός τους, νὰ φιλοσοφήσουν. «Θανάτου μελέτη» είναι γιὰ τὸ Σωκράτη ἡ φιλοσοφία. Καὶ τὸ εἶπε ὀργότερα καὶ δι Κικέρων. Κι' αὐτὸς ἀκόμα δὲ Ἐπίκουρος, διδάσκουτας (σύμφωνα μὲ σα εἶχει διασώσει ἀπὸ τὰ γραπτά του δὲ Διογένης δὲ Λαέρτιος) ὅτι «δὲ θάνατος μηδὲν πρὸς ἡμᾶς», δὲ θάταν σὲ θέση νὰ φιλοσοφήσει δὲν δὲν ξεκινοῦσε ἀπ' αὐτὴν ἔστω τὴ δῆθεν ἀδιαφορία του ἀπέναντι τοῦ θανάτου. Ο Σωκράτης (στὸν «Φαίδωνο» τοῦ Πλάτωνος) διατυπώνει τὴν περίφημη φράση, μιὰν ἀπὸ τὶς ὠραιότερες ποὺ ἔχουν ὥστε τώρα ἀκουσθεῖ: «Κινδυνεύουσι γὰρ δοι τυγχάνουσιν δρθῶς ἀπτόμενοι φιλοσοφίας λεληθέναι τοὺς ὄλλους, ὅτι οὐδὲν ὄλλο αὐτοὶ ἐπιτηδεύουσιν ἢ ἀποθνήσκειν τε καὶ τεθνάναι». Ναί, δὲ Σωκράτης φοβάται ὅτι οἱ ὄλλοι — δοι δὲν είναι φιλόσοφοι — δὲν τὸ νιώθουν πῶς γιὰ τὸν ὀληθινὸ φιλόσοφο ἢ μοναδικὴ ἀπασχόληση είναι νὰ πεθαίνει καὶ νάναι νεκρός. Καὶ γιατί δὲ οληθινὸς φιλόσοφος ἔχει, γιὰ τὸν Σωκράτη ἢ γιὰ τὸν Πλάτωνα, αὐτὴ μοναδικὴ ἀπασχόληση; Γιατί, ἀπλούστατα, δὲ φιλόσοφος είναι ἀφιερωμένος στὴν ψυχὴ καὶ ὅχι στὸ σῶμα. Καὶ δὲ θάνατος λυτρώνει ὀκριβῶς τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα. «Ἔχούμεθά τι τὸν θάνατον είναι»; — φωτάει δὲ Σωκράτης. «Πόνυ γε, ἔφη ὑπολαβῶν δὲ Σιμμίας. — "Ἄρα μὴ ὄλλο τι ἢ τὴν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σῶματος ἀπαλλαγήν; Καὶ είναι τοῦτο τὸ τεθνάναι, χωρὶς μὲν ἀπὸ τῆς ψυχῆς ἀπαλλαγὴν αὐτὸ καθ' αὐτὸ τὸ σῶμα γεγονέναι, χωρὶς δὲ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ σῶματος ἀπαλλαγεῖσαν αὐτὴν καθ' αὐτὴν είναι; "Ἄρα μὴ ὄλλο τι ἢ δὲ θάνατος ἢ τοῦτο; — Οὔκ, ὄλλα τοῦτο, ἔφη».

Τί είναι, δημως, ἡ ψυχὴ; "Ἄσ μὴ παραικολουθήσουμε πιὸ πολὺ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἡ στάση τους ἀπέναντι τοῦ θανάτου καὶ τῆς ψυχῆς είναι προπάντων ἡθική. "Ἄσ πηδήσουμε ἀπὸ τὴν εκλασικὴ ἔλληνικὴ σκέψη στὸν φιλόσοφο ἐκεῖνο τοῦ ΙΘ' αἰώνα ποὺ ἀπασχολήθηκε περισσότερο ἀπὸ κάθε ὄλλον μὲ τὸ θάνατο. Ο φιλόσοφος αὐτὸς είναι δὲ Σόπενχάουερ.

Κάπου παραπόνω εἶπα, ὅτι δὲν δὲ μπορῶ νὰ φαντασθῶ τὴ συνείδηση ὥστε ἀτομικὴ συνείδηση, πέρα ἀπὸ τὸ θάνατο, πρέπει νὰ τὴν μετονομάσω. Ο Σόπενχάουερ τὴ μετονομάζει. Δὲ μποροῦσε νὰ φαντασθεῖ ὅτι ἡ συνείδηση, ποὺ εἰν' ἔνα ἀπλὸ φαινόμενο ὅπως κ' ἡ ύλική μας ὑπαρξη, μπορεῖ νὰ ξεπερνάει τὸ θάνατο. Νοῦς, μυαλό, συνείδηση, δλα αὐτὰ είναι, γιὰ τὸν Σόπεν-

χάσουερ, φθαρτό, παροδικό, θνητά, άνήκουν στὸν κόσμο τῶν φαινομένων. Τὸ ὄντως ὅν, τὸ ἄφθαρτο καὶ αἰώνιο, δὲν εἶναι, γιὰ τὸν Σόπενχάσουερ, ὁ νοῦς, δῆπος ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ Παρμενίδη («τὸ γὰρ αὐτὸν νοεῖν ἔστιν τε καὶ εἶναι») πίστεψαν οἱ πιὸ πολλοὶ φιλόσοφοι. ‘Ο νοῦς εἶναι συνείδηση, καὶ ἡ συνείδηση εἶναι μιὰ παροδικὴ φάση στὴ διαδικασία τῆς ζωῆς ποὺ λέγεται ἔξατομίκευση. Τὸ ἄφθαρτο καὶ αἰώνιο, τὸ ὄντως ὅν, εἶναι, γιὰ τὸν Σόπενχάσουερ, ἡ βούληση· καὶ’ αὐτὴ δὲ γνωρίζει τὸ ἄτομο ἥ, ἔστω, τὸ ὄντεχεται καὶ τὸ ἀναγνωρίζει στὸ φθαρτὸν κόσμο τῶν φαινομένων, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀφίνει νὰ ἐπιζήσει. Μὲ τὸ θάνατο χάνεται ἡ συνείδηση, χάνεται τὸ ἐγώ, τὸ ἄτομο, ἡ γνῶση, ὁ νοῦς. Δὲ χάνεται, ὅμως, ὅτι ἀκριβῶς κάνει δυνατὴ τὴν προβολὴ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ νοοῦ, τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, στὸν κόσμο τῶν παρακατάσεων· δὲ χάνεται ἡ βούληση, αὐτὸν τὸ ὄντωνυμο καὶ ὑπερατομικὸν ὄντως ὃν ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ χρόνο. Μὲ τὸ θάνατο, λέει ὁ Σόπενχάσουερ, σβύνει ἡ ζωή, ὅχι διως καὶ ἡ ὀρχὴ τῆς ζωῆς, ὅχι ἡ βούληση. Γέννηση καὶ θάνατος ἰσορροποῦν μεταξύ τους, ἔξουδετερώνονται μεταξύ τους ἡ ἀληλοπροσδιορίζονται (ποὺ σημαίνει τὸ ίδιο). Καὶ τὰ δυὸ γεγονότα — ἡ γέννηση καὶ ὁ θάνατος — ἀφοροῦν τὴ ζωὴν ὡς φαινόμενο, ὡς ἀτομικότητα, ὅχι ὡς βούληση. ‘Η ζωή, ὡς βούληση, ὡς ὑπερατομικὸν ὄντως ὅν, εἶναι ἀθάνατη, ἀλλὰ καὶ ἀγέννητη. ’Ετσι μπορεῖ ὁ καθένας, λέει ὁ Σόπενχάσουερ, «νὰ σκεφθεῖ τὸν ἔαυτό του ἀθάνατο μόνο καὶ μόνο ἐφ^ο δσον τὸν σκεφθεῖ καὶ ἀγέννητο». Ποιὸν «έαυτό» του, ὅμως, μπορεῖ ὁ καθένας νὰ τὸν σκεφθεῖ ἀγέννητο καὶ ἐπομένως ἀθάνατο; Κανέναν «έαυτό» του. ‘Ο Σόπενχάσουερ παίζει μὲ τὶς κρίσιμες αὐτὲς λέξεις γιὰ ν’ ἀποκαλύψει τὸ λογικὸν ὄτοπο. ‘Ο «έαυτός» μας εἶναι ἡ συνείδησή μας· καὶ’ αὐτὴ γεννιέται καὶ πεθαίνει. Μονάχα ἡ βούληση ποὺ ἀσυνείδηται προσδιορίζει τὴ ζωή μας (τὴ συνείδηση καὶ τὸ σῶμα μας) εἶναι ἀγέννητη καὶ ἀθάνατη. «‘Ο θάνατος», λέει ὁ Σόπενχάσουερ, «εἶναι ἔνας ὕπνος ποὺ μέσα του ξεχνιέται ἡ ἀτομικότητα: δλα τ’ ἀλλα ξυπνοῦν πάλι ἡ σωστότερα ἔμειναν ξύπνιο». “Αν ὁ ὕπνος εἶναι ὁ ὀδερφὸς τοῦ θανάτου, ἡ λιποθυμία εἶναι ὁ δίδυμος ὀδερφὸς του, γιατὶ ὅποιος λιποθυμᾷ εἶναι ἀπόλυται τὴ συνείδησή του, ξεχνάει ἀπόλυτα τὴν ἀτομικότητά του· δὲν διειρεύεται καν. ‘Ο Σόπενχάσουερ κάνει ὅτι μπορεῖ καὶ μεταχειρίζεται δλες τὶς δυνατὲς εἰκόνες ἥ καὶ ρήσεις τῆς ίνδικῆς σοφίας γιὰ

νὰ μᾶς ἀγαγκάσει γὰ ταραδεχθοῦμε δτὶ ή συνείδησή μας εἰν' ἔνα παρὸν χωρὶς παρελθὸν καὶ μέλλον. Κι' ἀφοῦ δὲ μᾶς πειράζει ποὺ δὲν εἶχε παρελθὸν καὶ ποὺ ἔνα δλόκληρο ἄπειρο πρὶν ἀπὸ τὴ γέννησή μας ἦταν τὸ ἐγώ μας ὀνύπαρκτο, γιατί τόχα μᾶς πειράζει ποὺ «αὐτὸ τὸ στιγμιαῖο ἵντερμέτσο μιᾶς ἐφῆμερης παρουσίας θὰ τὸ διαδεχθεῖ ἔγα δεύτερο ἄπειρο ποὺ μέσα του δὲ θὰ ὑπάρχουμε πισσό»; Ο ἄπειρος χρόνος τοῦ ὀνύπαρκτου παρελθόντος μας μπορεῖ *«ἀόρατος* ποὺ τὴν ἔχουμε συνηθίσει καὶ ποὺ εἶναι *ἀληθινὰ πολὺ ἀνετη*» νὰ μᾶς παρηγορήσει γιὰ τὸν ἄπειρο χρόνο τοῦ ὀνύπαρκτου μέλλοντός μας. «Εἶναι ἀδιάφορο», λέει ὁ Σόπενχάουερ, «ἄν δι χρόνος, ποὺ δὲν πληρώνει τὴν ὕπαρξή μας, ἔχει σὲ σχέση μὲ τὸ χρόνο ποὺ τὴν πληρώνει τὴ θέση τοῦ μέλλοντος *ἢ* τοῦ παρελθόντος». Ο Σόπενχάουερ παρηγορεῖ, τακίζοντας τὴν *καρδιὰ* τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πάει γὰ παρηγορήσει. Μυημονεύει, υἱοθετῶντας τὴν, τὴ φράση τοῦ Παράκελσου: «*Η ψυχὴ μέσαι μου ἔγινε ἀπὸ κάτι· γι' αὐτὸ δὲ μπορεῖ γὰ πηγαίνει στὸ τίποτα· γιατὶ ἀπὸ κάτι προέρχεται*». Ναι, ἀλλὰ τὸ *«κάτι»* αὐτό, ἀν δὲν εἶναι ή συνείδηση, δὲν εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπο τίποτα, δηλαδὴ τίποτ' ἀπὸ τὸν ἔαυτό του. Καὶ ὁ Σόπενχάουερ λέει: δὲν εἶναι ή συνείδηση, δὲν εἶναι ὁ ἔαυτός του. Τί θὰ πεῖ τὸ *«κάτι»* τῆς ψυχῆς μου ποὺ δὲν εἶναι ὁ ἔαυτός μου; Θὰ πεῖ, χωρὶς ἄλλο, κάτι πολὺ περισσότερο, κάτι ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπὸ τὸν ἔαυτό μου. 'Ἐγώ, δμως, ξέρω τὸν ἔαυτό μου· κι' ὁ πλησίον μου ξέρει τὸν ἔαυτό του· κ' ἐγὼ ξέρω τὸν πλησίον μου, καὶ ὁ πλησίον μου ἔμένα. Τὸ *«κάτι»* ποὺ εἶναι ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπὸ τὸν πλησίον μου καὶ ἀπὸ μένα δὲν τὸ ξέρουμε οὔτ' ἔκεινος, οὔτ' ἐγώ.

6.— Ο Μωρὶς Μάτερλινγκ, σ' ἔνα δοκίμιο γιὰ τὴν ἀθανασία ποὺ τόγραψε χωρὶς φιλοσοφικὴ πρόθεση, ἀλλὰ μὲ ἀνθρώπινη σοβαρότητα, λέει δτὶ δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει διόλου τὸ δτὶ τὸ μηδὲν εἶναι ἀδύνατο καὶ τὸ δτὶ μετὰ τὸ θάνατό μας τὰ πάντα ἔξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ τίποτα δὲ χάνεται. Τὸ μόνο πράγμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, λέει ὁ Βέλγος ποιητής, εἶναι ἀν ἐπιζεῖ η *οὔχι* η συνείδησή μας, τὸ ἐγώ. «Μᾶς εἶναι ἀπόλυτα ἀδιάφορο», λέει μὲ λογοτεχνικὴ ἄνεση, «ἄν, στὴν αἰωνιότητα, τὸ σῶμα μας η η οὔσια του θὰ γνωρίσει δλες τὶς εύτυχίες καὶ δλες τὶς δόξες, ἀν θὰ ὑποστεῖ τὶς πιὸ μεγαλοπρεπεῖς καὶ τὶς πιὸ ήδονικὲς μεταμορφώσεις, ἀν θὰ γίνει ἄνθος, ἄρωμα, δμορφιά, φῶς, αἴθε-

ρας, ἄστρο· μᾶς εἶναι τελείως ἀδιάφορο δὲν ὁ νοῦς μας θ' ἀνοίξει τόσο ὡστε ν' ἀναμιχθεῖ μὲ τὴ ζωὴ τῶν κόσμων, νὰ τὴν κατανοήσει καὶ νὰ δεσπόσει ἐπάνω της. Τὸ ἔνστικτό μας εἶναι πεπεισμένο δτι δλα αὐτὰ δὲ θὰ σχετίζονται διόλου μὲ μᾶς, δὲ θὰ μᾶς δώσουν καμιὰ χαρά... Μοῦ εἶναι ἀδιάφορο δὲν τὰ πιὸ ὑψηλά, τὰ πιὸ ἐλεύθερα, τὰ πιὸ ὠραῖα τμῆματα τοῦ πνεύματός μου μείνουν αἰώνια ζωντανὰ καὶ φωτεινὰ μέσα στὶς ὑπέρτατες ἀγαλλιάσεις· δὲ θύγαι πιὸ δικά μου, δὲ θὰ τὰ γνωρίζω πιάω. 'Ο Μάτερλινγκ ξέρει καὶ δμολογεῖ δτι ἡ τέτοια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος εἶναι ἀφελής· ὡστόσο, τὴ συμμερίζεται στὸ βάθος ψυχικά, ἔστω καὶ ἀν τὴν ξεγυμνώνει λογικά, ἀποδίδοντάς την στὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες μας. Καὶ καταλήγει σὲ μιὰν ὑπόθεση πού, χωρὶς νὰ ξεφεύγει πολὺ δπὸ τὴν παραπάνω τοποθέτηση, παίρνει μιὰ πιὸ σοβαρὴ ἔξωτερικὴ μορφή. 'Αφοῦ ἀποκρούει τὴν ἀπόλυτη ἔξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπου ἢ δποιουδήποτε ὅντος σᾶν κάτι ὀδύνατο, ξεπερνάει τὴν ὑπόθεση, τὴν τόσο ἀγαπητὴ στὸν ἀνθρωπο, δτι τὸ συνειδός μας, τὸ μικρὸ ἀνθρώπινο ἐγώ μας, θὰ διατηρηθεῖ στὸν ἄπειρο χρόνο ὀκέραιο, καὶ καταλήγει στὴν ὑπόθεση δτι ἡ ἐπιβίωσή μας στὴν αἰώνιότητα σημαίνει μιὰ λογικὰ ἀσύλληπτη διεύρυνση αὐτοῦ τοῦ ἀσήμαντου σημείου ποὺ εἶναι ἡ «μνημονικὴ συνείδησή» μας, μιὰ διεύρυνση ποὺ δὲν δὲ μποροῦμε καὶ νὰ τὴ φαντασθοῦμε, αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ἕνας παραπάνω λόγος γιὰ νὰ μὴν τὴν ἀρνηθοῦμε. Οἱ συλλογισμοὶ ποὺ δηγοῦν τὸν Μάτερλινγκ στὴν τέτοια ὑπόθεση εἶναι ὠραῖοι· ὡστόσο, προσδιορίζονται ἀπὸ τὴ μικρὴ καὶ ἀσήμαντη μνημονικὴ συνείδηση ποὺ μέσα της εἶναι δεμένος δ ἀνθρωπος στὴν ἐφήμερη ζωὴ του. Καὶ τολμάει ἡ μικρὴ συνείδηση νὰ προδικάσει μιὰν ἀσύλληπτα μεγάλη διεύρυνση τοῦ χώρου καὶ τῶν ἰκανοτήτων της. Εἶναι, τάχα, ἡ τόλμη αὐτὴ πραγματικὴ τόλμη ἢ μήπως ἔχει γιὰ πηγή της (ὅπως τόσες καὶ τόσες τολμηρὲς πράξεις τῶν ἀνθρώπων) τὸ φόρο; "Ισως συμβαίνει τὸ δεύτερο. Συνειδητοποιῶντας δ ἀνθρωπος πόσο μικρὴ καὶ ἀσήμαντη εἶναι ἡ ἴδια του ἡ συνείδηση, φοβάται μήπως εἶναι μοιραῖο νὰ ἔξαφανισθεῖ, κ' ἔτσι τῆς δίνει τὶς μεγαλύτερες δυνατὲς διαστάσεις γιὰ νὰ νομιμοποιήσει τὴν εἰσιδό της στὴν αἰώνιότητα. 'Ο συμπαθητικώτατος Βέλγος ποιητὴς ἔφθασε στὴν ὑπόθεση γιὰ μιὰν ἀσύλληπτα μεγάλη συνείδηση, ἀπὸ τὸ φόρο μήπως χαθεῖ ἡ μικρὴ συνείδησή μας.

7.— "Ενας ὅλος ποιητὴς τῆς ἐποχῆς μας ποὺ ήταν κάτι

πολὺ περισσότερο ὅπο ποιητής, ἔνας πολὺ μεγάλος ἀνθρωπος, ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε, δὲ χρειάστηκε νὰ φθάσει σὲ τέτοιες ὑποθέσεις. ‘Ο Ρίλκε στάθηκε στὴν ἀσήμαντη ἀνθρώπινη ὑπαρξή μας, στὴ μικρὴ συνείδησή μας, καὶ ζήτησε ὅπὸ τὸ Θεὸν ἔνα θάνατο (ἢ, ὃς ποῦμε, μιὰν αἰωνιότητα) ποὺ ν' ἀντιστοιχεῖ στὶς διαστάσεις τῆς ἴδιας μας τῆς ζωῆς. Στὸ «‘Ωρολόγιο» ποὺ περιέχει τοὺς βαθύτερους καὶ μελωδικῶτερους στίχους του καὶ ποὺ διαιρεῖται σὲ τρία μέρη, τὸ τρίτο μέρος ἔχει τὸν τίτλο: «Τὸ βιβλίο τῆς φτώχιας καὶ τοῦ θανάτου». Ή φτώχια καὶ ὁ θάνατος ταῖριάζουν. Ταῖριάζουν, γιὰ τὸν Ρίλκε, ὅχι στὸ σκοτάδι τους, ἀλλὰ στὴ λάμψη τους. Πῶς βλέπει ὁ Ρίλκε τὸ θάνατο; Ποιὸ θάνατο ζητάει ὁ Γερμανὸς ποιητὴς γιὰ τὸν ἀνθρωπό;

«‘Ω Κύριε», λέει σὲ τρεῖς στίχους του, «δὸς στὸν καθένα τὸ δικό του θάνατο—, τὸ θάνατο ποὺ βγαίνει μεσ' ἀπὸ τὴ ζωὴ του ἐκείνη ποὺ ἐντὸς της εἶχε ἀγάπη, νόημα καὶ ἀνάγκη».

Οἱ λέξεις αὐτὲς τοῦ Ρίλκε εἶναι συγκλονιστικὲς γιὰ δποιον μπορεῖ νὰ τὶς συλλάβει. ‘Ο θάνατος καλεῖται ὅπὸ τὸν Ρίλκε ν’ ἀφομοιώσει καὶ νὰ διαιωνίσει τὴν ἀγάπη μας. Ποιὰν ἀγάπη; ‘Υπάρχει, τάχα, ἡ ἀγάπη χωρὶς τὸν ἀγαπημένο; ‘Η ἀγάπη δὲν εἶναι τὸ «ἐγώ», ἀλλὰ εἶναι τὸ «ἐσύ». Εἶναι ἡ ἀναίρεση τοῦ ἐγὼ μέσ’ στὸ ἀγαπημένο πρόσωπο. Εἶναι τὸ μεγαλύτερο μυστήριο τῆς ζωῆς. Γιατὶ τάχα νὰ μὴν εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερο μυστήριο τοῦ θανάτου; ‘Ο θάνατος, γιὰ τὸν Ρίλκε, καλεῖται νὰ πραγματοποιήσει τὴν ὑπέροχη αὐτὴ ἀναίρεση τοῦ ἐγὼ μέσ’ στὸ πρόσωπο τοῦ ἀγαπημένου. ‘Ο Ρίλκε δὲν τὸ λέει αὐτὸ ρητά. Μόνον ἔτσι, δμως, μπορῶ νὰ συλλάβω τὸ στίχο του.

‘Ο θάνατος καλεῖται, ἐπίσης, ὅπὸ τὸν Ρίλκε ν’ ἀφομοιώσει τὸ νόημα ποὺ ἔχει ἡ ζωὴ τοῦ καθενός. Ποιὸ νόημα; ‘Ο Ρίλκε βλέπει, χωρὶς ἄλλο, τὸ πιὸ ἀπλὸ νόημα. Τὸ πιὸ ἀπλὸ καὶ τὸ πιὸ μεγάλο. Τὸ βιβλίο «τῆς φτώχιας καὶ τοῦ θανάτου» τελειώνει μὲ μιὰ ποιητικὴ ἀποθέωση τοῦ “Ἀγίου Φραγκίσκου. Εἶναι ζήτημα ὃν ὑπάρχει ποίημα στὴν παγκόσμια λογοτεχνία ποὺ μπορεῖ νὰ σταθεῖ μπροστὰ στοὺς πενηντατρεῖς στίχους ποὺ εἶναι ἀφιερωμένοι, χωρὶς νὰ μημονεύεται ρητὰ τ’ ὄνομά του, στὸ μεγάλο φίλο τῶν φτωχῶν, τῶν λουλουδιῶν καὶ τῶν πουλιῶν. Τὸ ἀπλὸ καὶ μεγάλο νόημα τῆς ζωῆς τοῦ ‘Ἀγίου Φραγκίσκου μᾶς δίνει νὰ νιώσουμε ιάτι ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ καθενὸς ποὺ ὁ Ρίλκε ζητάει

ἀπὸ τὸ Θεὸν νὰ τὸ ἀφομοιώσει ὁ θάνατος. Δὲ μπορῶ νὰ συλλάβω δὲλλιως τὴ λέξη ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητής.

Καὶ καλεῖται ὁ θάνατος ἀπὸ τὸν Ρίλκε ν' ἀφομοιώσει καὶ τὴν ἀνάγκη τοῦ καθενός. "Οχι δ,τι ἐκπληρώσαμε στὴ ζωὴ, ὅχι δ,τι ἰκανοποιήσαμε, ὅλλα τὸ φυικανοποίητο, ἡ ἀνάγκη, πρέπει, γιὰ τὸν Ρίλκε, νὰ διαιωνισθεῖ μέσ' στὸ θάνατο. Νὰ διαιωνισθεῖ ἡ ἀνάγκη ὡς ἀνάγκη ὅχι νὰ ἰκανοποιηθεῖ. Νὰ μείνει ὡς στέρηση καὶ ὡς δίψα" ὅχι νὰ ἐκπληρωθεῖ ὁ πόθος ποὺ εἶναι συνουφασμένος μὲ τὴ στέρηση, μὲ τὴ δίψα, μὲ τὴν ὀγάγκη μας. 'Ο τέτοιος θάνατος, ὅμως, δὲ θάταν ἡ κόλαση; "Οχι, δὲ θάταν ἡ κόλαση. Γιὰ τὸν Ρίλκε, τὸν πιὸ ἀνθρώπινο ἀπ' δλους τοὺς σοφούς, Παράδεισος δὲν εἶναι ἡ ἀπόλαυση, ὅλλα εἶναι, ἀντίθετα, ἡ θεία στέρηση, ἡ αὐταπάρνηση.

8.—'Ο Ράινερ Μαρία Ρίλκε δὲ μᾶς ἔξηγει, βέβαια, διόλου τὸ θάνατο. Μήπως, ὅμως, μᾶς τὸν ἔξηγησε δὲ Σόπενχάουερ ποὺ πίστευε ἡ ἕκαμε πῶς πίστευε δτὶ μᾶς τὸν ἔξηγησε; Χωρὶς νὰ μᾶς τὸν ἔξηγει, μᾶς τὸν φέρνει ὁ Ρίλκε τὸ θάνατο πολὺ κοντά μας. Μᾶς λέει ὅλλωστε δὲ ἴδιος, σὲ δυὸ ὄλλους στίχους του, δτὶ «ὁ μέγας θάνατος ποὺ ἐντός του ἔχει ὁ καθένας —, εἶναι δὲ καρπὸς ποὺ γύρω του τὰ πάντα στρέφονται». Ναί, δὲ Ρίλκε μᾶς φέρνει τὸ θάνατο πολὺ κοντά. Μᾶς κάνει νὰ τὸν νιώθουμε μέσα μας. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ συναναστροφή μας μὲ τὸ θάνατο εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο καὶ ἀσύγκριτα πολυτιμότερο ἀπὸ κάθε ἔξηγηση τοῦ θανάτου. Καὶ ἡ ἐσωτερική μας συναναστροφὴ μὲ τὸ θάνατο εἶναι ἡ συναναστροφή μας μὲ τὴν αἰωνιότητα. «Τὸν συκοφάντησαν τὸ θάνατο, κι' αὐτὸ εἶναι ἡ χειρότερη ἀπάτη στὸν κόσμο! 'Ο θάνατος εἶναι ἡ πιὸ ἀπαλὴ μορφὴ τῆς ζωῆς...», φωνάζει ὁ Μιχαὴλ Κράμερ στὸ δμώνυμο δράμα τοῦ Γκέρχαρτ Χάουπτμαν ποὺ καὶ ὁ Ρίλκε (ὅπως λέει σὲ μιὰν ἐπιστολὴ του) τ' ἀγάπησε πολύ. Ναί, δὲ θάνατος εἶναι μορφὴ ζωῆς· καὶ πρέπει νάναι ἡ ἐσώτατη μορφὴ τῆς ζωῆς μας καὶ στὸν κόσμο τοῦτο· ἡ πιὸ βαθειὰ ψυχικὴ μας ἐμπειρία, πρὶν ὀκόμα ἀποκτήσουμε — (τὴν ἀποκτοῦμε ποτέ;) — τὴ φυσικὴ ἐμπειρία του, πρέπει νάναι δὲ θάνατος. Γιατί, ὅμως, λέω «πρέπει»; Διατυπώνω, τάχα, ἔνω παιδαγωγικὸ αἴτημα;

Αὐτὸ ποὺ λέω στέκεται, βέβαια, καὶ ὡς αἴτημα παιδαγωγικό. "Ετσι τὸ θέλησε, μετὰ τὸν Πλάτωνα, δὲ 'Οράτιος ποὺ λέει: «Πίστευε δτὶ κάθε μέρα εἶναι ἡ τελευταία ποὺ λάμπει γιὰ σένα».

(«*Omnem crede diem tibi diluxisse supremum*»). Τὸ ἕδιο θέλησε, καὶ μάλιστα χαρακτηριστικώτερα, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὅταν διατύπωνε τὴν φράση: «Τοῦτο ἔχει ἡ τελειότης τοῦ ἥθους, τὸ πᾶσαν ἡμέραν ὡς τελευταίαν διεξάγειν καὶ μήτε σφύζειν μήτε ναιρκάν μήτε ὑποκρίνεσθαι». Καὶ πολλοὶ ἄλλοι φιλόσοφοι ἢ μεγάλοι ἄνθρωποι διατύπωσαν ἀνάλογα αἰτήματα. 'Ο Μονταίνιος λέει: «Προμελετῶντας τὸ θάνατο, προμελετοῦμε τὴν ἐλευθερίαν ὅποιος ἔμαθε νὰ πεθαίνει, ξέμαθε νὰ ψηφετεῖ· δὲν ὑπάρχει στὴν ζωὴ κανένα κακὸ γιὰ ὅποιον ἔχει καλὰ καταλάβει ὅτι καὶ ἡ στέρηση τῆς ζωῆς δὲν εἶναι κακό· τὸ νὰ ξέρουμε νὰ πεθαίνουμε μᾶς ἐλευθερώνει ἀπὸ κάθε ὑποταγὴ καὶ κάθε βία. 'Ο Παῦλος Αἰμίλιος ἀπάντησε σ' ἐκεῖνον ποὺ ὁ δυστυχισμένος βασιλιὰς τῆς Μακεδονίας τοῦ ἔστειλε γιὰ νὰ τὸν παρακαλέσει νὰ μὴ τὸν σύρει μαζὶ στὸ θρίαμβό του: ἀς ἀπευθύνει τὴν παράκλησην αὐτὴν στὸν ἔαυτό του». Οἱ φράσεις αὐτὲς τοῦ Γάλλου δοκιμιογράφου — (οἱ τελευταῖες ἀναφέρονται στὸν ὑπαγόμενο Λεύκιο Αἰμίλιο Παῦλο ποὺ νίκησε τὸν Περσέα, στὰ 168 π. Χ., στὴν Πύδνα καὶ τὸν αἰχμαλώτισε στὴ Σαμοθράκη) — εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ εὔγενικὲς ποὺ ἔγραψε τὸ εὔγενικὸ αὐτὸν πνεῦμα τοῦ Ιησοῦ αἰώνα. 'Ο Μονταίνιος προσπαθεῖ σ' δλόκληρο τὸ εἰδικὸ γιὰ τὸ θάνατο δοκίμιό του νὰ πείσει τὸν ἄνθρωπο νὰ μὴ φοβάται τὸ θάνατο. "Ετσι εξακολούθησε ὁ Γάλλος τὸ ἔργο ποὺ εἶχε ἀρχίσει ὁ Λατίνος Λουκρήτιος, ποὺ στὰ 55 π. Χ. (σαράντα μονάχα ἔτῶν) πέθανε ἢ αὐτοκτόνησε, ἀφοῦ ἔγραψε τὸ μεγάλο του ποίημα «*De rerum natura*» μὲ τὸν κύριο σκοπὸν ν' ἀπαλλάξει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ θανότου. Καὶ ἄλλοι Λατίνοι, στὶς μέρες ἐκείνες ποὺ σὲ κάποιαν ἄκρη τῆς αὐτοκρατορίας προετοιμαζόταν ἢ εἶχε σημειωθεῖ ἢ ἐνανθρώπιση τοῦ Θεοῦ, μιλοῦν γιὰ τὸ θάνατο μὲ τὴν ἕδια πρόθεση. "Ετσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν 'Οράτιο καὶ τὸν Λουκρήτιο, ὁ Σενέκας, ὁ Κικέρων, ὁ Μανίλιος. "Άλλοι, ὅπως ὁ Λουκρήτιος, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν 'Ἐπίκουρο, καὶ ἄλλοι ἀπὸ τοὺς στωϊκούς, προβόλλουν καὶ συνιστοῦν στοὺς ἀνθρώπους τὸ θάνατο ὡς παιδιαγάγὸ τῆς ζωῆς, ἐνῷ στὸ βάθος προσπαθοῦν μονάχα νὰ καλύψουν μὲ τὰ λόγια καὶ τοὺς ἐπιγραμματικοὺς συλλογισμούς τους τὸ κενὸ ποὺ στὴν ἕδια τους τὴν ψυχὴν εἶχε δημιουργήσει ἢ ἀπουσία κάθε οὐσιαστικοῦ μεταφυσικοῦ λογισμοῦ. "Υπάρχει κάποια ὀδυνηρὴ ἀντινομία μέσα στοὺς «*άπιστους*» αὐτούς, τοὺς χαμογελαστὰ ἀπαισιόδοξους, ἀνάμεσα στὶς παι-

διαγωγικές τους συνταγές καὶ στὸ κενὸ τῆς ψυχῆς. 'Ο Μονταίνιος ποὺ ἔχει σταχυολογήσει ἀπ' ὅλους αὐτοὺς χαρακτηριστικὰ ἐπιγράμματα, τὴ ζεῖ κι' αὐτὸς μέσα του τὴν παραπόνω ἀντινομία, ὅλλα ὅσσο κι' ὃν ἀποφεύγει νὰ φανεῖ χριστιανὸς στὴ σκέψη του καὶ προσποιεῖται τὸν κλασικὸ Λατίνο, ἔχει καὶ κάτι πειστικώτερο στὰ λόγια του, κάτι τὸ παιδαγωγικὰ πιὸ θετικό. Καὶ βάζει τὴ Φύση νὰ λέσσει στοὺς ἀνθρώπους: «Βγεῖτε ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦτον, ὅπως μπῆκατε. Τὴν ἴδια μετάβαση ποὺ ἐκάματε ἀπὸ τὸ θάνατο πρὸς τὴ ζωὴ, χωρὶς πάθος καὶ χωρὶς φόβο, ξανάκαμετέ την ἀπὸ τὴ ζωὴ πρὸς τὸ θάνατο. 'Ο θάνατός σας εἶναι ἔνας ἀπὸ τὰ κομμάτια μέσα στὴν τάξη τοῦ σύμπαντος· εἰν' ἔνα κομμάτι τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου...». "Ολα ὅσα ζεῖτε, τὰ ἀφαιρεῖτε ἀπὸ τὴ ζωὴ· ξοδεύοντάς την ζεῖτε. Τὸ ἀδιάκοπο ἔργο τῆς ζωῆς σας ἔγκειται στὸ δτὶ χτίζετε τὸ θάνατο. Μέσα στὸ θάνατο βρίσκεσθε ὅσιο βρίσκεσθε στὴ ζωὴ...». Στὸ σημεῖο αὐτὸς μπορούσαμε νὰ ρωτήσουμε τὸν Μονταίνιο: μήπως εἶναι σωστὸ καὶ τὸ ἀντίστροφο; Μήπως βρεθοῦμε στὴ ζωὴ ὅταν βρεθοῦμε μέσ' στὸ θάνατο; "Αν θυμόταν δὲ Μονταίνιος δτὶ ήταν χριστιανός, θὰ τολεγε χωρὶς ὄλλο κι' αὐτό. 'Αλλὰ χριστιανοὶ ήταν πάρα πολλοὶ στὶς μέρες του, κι' αὐτὸς ἥθελε νὰ ξεχωρίσει κάνοντας τὸν Λατίνο. 'Ωστόσο, ὅσχεται ἀπὸ τὴν τέτοια πόζα του, ἡ παιδαγωγικὴ του εἶναι βαθύτατα εύγενικιά. Καὶ εἶναι ηθικὰ χρήσιμη, πρακτικὰ ἀποδοτική. 'Ο ἀνθρωπὸς πρέπει νὰναι ίκανὸς νὰ συναναστρέφεται τὸ θάνατο· ὅχι μόνο γιὰ νὰ μάθει νὰ μὴν τὸν φοβᾶται, ὅλλα προπάντων γιὰ νὰ μάθει νὰ φοβᾶται τὴ ζωὴ. Γιατί, ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ φοβᾶται τὸ θάνατο, πρέπει ἀκριβῶς, ἀντίθεται, νὰ φοβᾶται τὴ ζωὴ.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔννοεῖ δὲ Μάρκος Αὔρηλιος, ὅταν λέει: «Θάττον ἔλθοις, ὃ θάνατε, μή που καὶ αὐτὸς ἐπιλάθωμαι ἐμούτον». Τὸ θάνατο δὲν τὸν φοβᾶται δὲ αὐτοκράτορας τὴ ζωὴ τὴ φοβᾶται. Φοβᾶται, μήπως στὴ ζωὴ ξεχάσει τὸν ἑαυτό του. Μέσα στὸ θάνατο δὲν ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ξεχάσουμε τὸν ἑαυτό μας. Μέσα στὴ ζωὴ, ἀντίθεται, ὑπάρχει. Αὐτός, ἀκριβῶς, εἶναι δὲ μεγάλος κίνδυνος. "Οσους αἰῶνες καὶ νὰ ζήσετε — ἔτσι περίπου λέει δὲ Λουκρήτιος σὲ δυὸ στίχους του — δὲ θάνατος δὲ θ' ἀπομένει λιγώτερο αἰῶνιος. Κι' δὲ Μάρκος Αὔρηλιος λέει μ' ἔνα θετικώτερο παιδαγωγικὸ τρόπο, δτὶ καὶ τρεῖς χιλιόδες χρόνια ὃν ζήσουμε ἡ καὶ δέκα φορὲς περισσότερο, «εἰς ταύτὸν... κα-

θίσταται τὸ μήκιστον τῷ βραχυτάτῳ. Τὸ γὰρ παρὸν πᾶσιν ἔσον...». Σ' αὐτὸ τὸ παρόν, τὸ στιγμιαῖο, ποὺ τὴν ἴδια στιγμὴ γίνεται καὶ ξεγίνεται, μπορεῖ νὰ χάσουμε ἢ νὰ ξεχάσουμε τὸν ἑαυτό μας. 'Η στιγμὴ τοῦ παρόντος μπορεῖ νὰ γίνει γιὰ μᾶς ἢ μεγάλη ἄβυσσος, καὶ ὅχι ὁ θάνατος. 'Εδῶ, καὶ ὅχι ἐκεῖ, μπορεῖ νὰ συμβεῖ νὰ γκρεμιστοῦμε. Κ' ἐδῶ, στὴ ζωὴ, στὸ παρὸν ποὺ εἶναι ἔσο γιὰ δλους, εἶναι τὸ γκρέμισμα, δὲν γκρεμιστοῦμε, τελεσίδικο, ἀνεπανόρθωτο. Στὸ θάνατο δὲ γίνεται τίποτα τελεσίδικο ἢ ἀνεπανόρθωτο· ὅχι γι' ὅλο λόγο, ὅλλα ἀπλούστατα γιατὶ ἐκεῖ, στὸν κόσμο τοῦ θανάτου, δ,τι εἶναι «εἶναι», τίποτα δὲ «γίνεται». Καὶ ὅ,τι εἶναι ἐκεῖ, εἶναι — γιατὶ ἔγινε ἔτσι ἀπὸ ἐδῶ, ἀπὸ τὴ ζωὴ. Πῶς τὸ ξέρω, τόχα, αὐτό; Δὲν τὸ ξέρω, ἀλλὰ τὸ πιστεύω. 'Αφοῦ εἶναι δὲ θάνατος τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴ ζωὴ (πράγμα ποὺ δὲ σημαίνει διόλου ὅτι θέση εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ἀντίθεση, ἀρνηση, δὲ θάνατος), πῶς μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κ' ἔκει, στὸ θάνατο, τὸ «γίγνεσθαι» ποὺ ὑπάρχει ἐδῶ, στὴ ζωὴ; "Ἄς προσέχω, λοιπόν, τὰ βήματά μου ἐδῶ· ἐδῶ ποὺ δ,τι γίνεται δὲ μπορῶ νὰ τὸ ἀνακαλέσω, καὶ δ,τι ἔχω πράξει δὲν εἶναι δυνατόν, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἔπραξα, νὰ μὴ ν τὸ ἔχω πράξει. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ Μάρκος Αὔρηλιος εἶπε νὰ εύχόμαστε νὰ ἔρθει δὲ θάνατος γρηγορώτερα. 'Ο κίνδυνος εἶναι ἐδῶ, καὶ ὅχι ἐκεῖ. 'Ωστόσο, μὲ τὴν ἴδια λογικὴ βάση καὶ μὲ τὸ ἴδιο ἡθικὸ νόημα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι δὲ μᾶς πειράζει καὶ δὴ δὲν ἔρθει δὲ θάνατος γρηγορώτερα, γιατὶ ἔτσι θὰ μπορέσουμε, ἔχοντας μπροστά μας ἀρκετὸ χρόνο δοκιμασίας, γ' ἀποδείξουμε ὅτι τὸν κίνδυνο νὰ ξεχάσουμε τὸν ἑαυτό μας εἴμαστε ἀποφασισμένοι νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουμε. 'Ο αὐτοκράτορας, βέβαια, ἥταν δικαιολογημένος νὰ φοβᾶται πιὸ πολὺ ἀπὸ μᾶς μῆπως ξεχάσει τὸν ἑαυτό του, γιατὶ ἡ ἔξουσία — καὶ μάλιστα ἡ ἀπόλυτη — εἶναι δὲ μεγαλύτερος κίνδυνος γιὰ ὅποιον τὴν ἀσκεῖ· ὅποιος ὑπακούει, εἶναι λιγώτερο ἔκτεθειμένος στὸ μεγάλον ἀνθρώπινο κίνδυνο, ὅπ' ὅποιον διατάζει· τὸ μεγαλύτερο ὑψος ικάνει, ὅλλωστε, καὶ τὸ γκρέμισμα φριχτότερο.

9.—"Οτοια καὶ νάναι ἡ συναναστροφή μας μὲ τὸ θάνατο, δὲν γίνει ἡ τέτοια συναναστροφὴ — πέρ' ἀπὸ τὸ φυσικὸ φόβο μπροστά του, τὸν ἡθικὸ ἔπικίνδυνο — ἐνας δμαλὸ διαγοητικὸ καὶ ψυχικὸ γεγονός, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ δίνει στὸν ἀνθρώπο κριτήρια ζωῆς ποὺ ἡ ἴδια ἡ ζωὴ δὲ μπορεῖ νὰ δώσει. 'Η ζωὴ εἶναι

φτωχή, φτωχότατη, χωρὶς τὸ θάνατο, δπως εἶναι ἡ ζωὴ τῶν ζώων ποὺ δὲ γνωρίζουν δτι θὰ πεθάνουν. Ὁ θάνατος ἐμπλουτίζει τὴν ζωὴ μὲ τὴν αἴσθηση ἢ διαίσθηση τῆς αἰωνιότητας, καθὼς καὶ μὲ τὸ νόημα τοῦ χρέους. Χωρὶς τὴν αἴσθηση τῆς αἰωνιότητας δὲ θὰ μποροῦσε νὰ γεννηθεῖ μέσα μας τὸ νόημα τοῦ χρέους. Πῶς θὰ μποροῦσε νὸν νόημα τοῦ χρέους, αὐτὸ τὸ λογικὰ ἀσύλληπτο νόημα ποὺ δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ καμιὰν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα καὶ παράσταση, νὰ στηριχθεῖ ἐπάνω στὴν αἴσθηση καὶ τὴν ἔννοια τοῦ παροδικοῦ χρόνου καὶ τῆς φθαρτῆς πλευρᾶς τῆς ζωῆς; Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν ἑπτικούρειο Λατīνο ποὺ ἐταύτιζε ἢ ἔκλινε νὰ ταυτίσει τὸ θάνατο μὲ τὸ μηδέν, τὴν αἰωνιότητα τοῦ θανάτου μὲ τὴν αἰωνιότητα τοῦ μηδενός, ὀκόμαι καὶ γι' αὐτὸν ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἡθικῆς ἦταν δὲ θάνατος.

Τὸ χρέος ὑπάρχει μόνον ὡς μεταφυσικὸ γεγονός. Κάθε αἴσθησιαρχικὴ θεμελίωση τῆς ἡθικῆς — κ' ἐπιχειρήθηκε μιὰ τέτοια θεμελίωση ἀπὸ πολλοὺς στὸν ΙΗ' αἰώνα, ὀλλὰ καὶ ἀργότερα — εἶναι ἔναι κούφιο λογικὸ παιχνίδι. Πῶς μποροῦν οἱ αἰσθήσεις νὰ μᾶς κάνουν νᾶμαστε ἐνάρετοι, δπως μᾶς κάνουν νὰ κρύωνουμε ἢ νὰ ζεσταίνομαστε; Ἐπίσης, δὲ ώφελιμισμός, δπως ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν στεγνὸ Μπένθαμ καὶ τὸν πληκτικώτατο Τζέϊμς Μίλλ, εἶναι ὡς βάση τῆς ἡθικῆς μιὰ φοβερὰ ἀσήμαντη θεωρία. "Οσο συμφέρει ν' ἀγαπᾶμε καὶ νᾶμαστε καλοί, ὅλο τόσο συμφέρει καὶ εἶναι σὲ πολλὲς περιστάσεις ώφέλιμο νὰ μισοῦμε καὶ νᾶμαστε κακοί. Σὲ μιὰ στεγνὴ στατιστικὴ περιπτώσεων, ποὺ κάνουν τὸν ἄνθρωπο νὰ ώφελεῖται πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸ ἔνα ἢ ἀπὸ τὸ ὅλο, ἀπὸ τὴν καλωσύνη ἢ ἀπὸ τὴν κακία, δὲ μπορεῖ νὰ βασισθεῖ ἡ ἡθικὴ ἴδεα τοῦ χρέους. Καὶ ποιὸς μπορεῖ, ὅλλωστε, νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ τέτοια στατιστική; Καὶ ἡ κοινωνιολογικὴ θεμελίωση τῆς ἡθικῆς, ποὺ συνδέει τὸ χρέος μὲ τὴ διατήρηση καὶ κατοχύρωση τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων τῶν τάξεων ποὺ κάθε τόσο ἐπικρατοῦν, δφείλεται σὲ μιὰν ἀπλούστατη λογικὴ σύγχυση. Πολλὰ προστάγματα τῆς ἡθικῆς μπορεῖ νὰ ἐφεύρεθηκαν ἀπὸ κοινωνικὴ σκοπιμότητα. Οἱ ὅρχοντες εἶπαν καὶ λένε πολλὰ ψέματα στοὺς ἀρχομένους. Ποιὸς μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσει; Τὸ πρόβλημα, δμως, βρίσκεται ὅλλον. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι, δν πολλὰ ἀπ' ὅσα παρουσιάστηκαν στὴν ἱστορία τῆς κοινωνίας ὡς ἡθικὰ προστάγματα εἶναι ἢ δὲν εἶναι μιὰ πλογή καὶ πρόστυχη ἐφεύρεση τῶν ἰσχυρῶν καὶ πλούσιων, ὀλλὰ τὸ

πρόβλημα είναι, διν τὸ χρέος ὡς ἴδεα χρέους, ὅσχεται ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα περιεχόμενα ποὺ κάθε τόσο παίρνει, είναι ἡ δὲν είναι μιὰ ἐφεύρεση ἐκείνων ποὺ θέλουν νὰ κατοχυρώσουν τὴ δύναμη καὶ τὰ πλούτη τους. Τὰ συγκεκριμένα, ἄλλωστε, προστάγματα στὴν ἱστορία, ἄλλοτε μπορεῖ νὰ κατοχύρωνται τὴ δύναμη τῶν ἰσχυρῶν, ἄλλοτε δύναμης, ἀντίθετα, ἔχουν προσβάλει καὶ ιδανίσει τὴ δύναμη καὶ τὸ κοινωνικό τους κῦρος. Μήπως καὶ οἱ καταπιεσμένοι καὶ φτωχοὶ τὰ ἐφεύρισκαν κάθε τόσο αὐτὰ γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴ δύναμη τῆς ἀδυναμίας τους, τὸν πλούτο τῆς φτώχιας τους; Καί, γιὰ νὰ φύγω καὶ ἀπ’ αὐτὴ τὴ γενικὴ ἴδεα τοῦ χρέους, τὴν ὅσχετη ἀπὸ κάθε συγκεκριμένο περιεχόμενο, δις ρωτήσω: τὸ νὰ θυσιαζόμαστε γιὰ δποιον ἀγαπάμε, ποιὸς μᾶς τὸ λέσει; Μᾶς τὸ λένε, τάχα, οἱ ἀρχοντες ἡ ιοὶ ἀρχόμενοι, οἱ πλούσιοι ἡ οἱ φτωχοί;

Η αὐτονομία τῆς ἡθικῆς, τῆς ἴδεας τοῦ χρέους, δπως τὴν ἔχει ἀναπτύξει συστηματικώτερα ἀπὸ κάθε ὄλλον δ Κάντ, είναι ἡ πιὸ εὔσυνείδητη φιλοσοφικὴ λύση τοῦ προβλήματος. Καὶ πλησιάζει, δσα καμιὰ ὄλλη, τὴν ὄλλήθεια. "Ισως, μάλιστα, τὴ φθάνει. Ἀλλὰ τὴ φθάνει μὲ πολὺ ἀφηρημένες θεωρητικὲς χειρογομίες. 'Ο Ἀριστοτέλης δὲ χρειάστηκε νὰ παίξει τόσο πολὺ τὸν ἀφηρημένο θεωρητικό, δταν ἔγραφε τὰ 'Ηθικά του. "Ενιωσε πιὸ πολὺ τὴν παιδαγωγικὴ ἀποστολὴ του ἀπὸ τὸν Κάντ, καὶ μίλησε γιὰ συγκεκριμένα φαινόμενα στὴν ἡθικὴ ζωὴ, ἐνῶ δ Κάντ προτίμησε ν' ἀποφύγει τὰ συγκεκριμένα γιὰ νὰ μᾶς πεῖ σὲ ἑκατοντάδες σελίδες (στὰ ἔργα του «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου» καὶ «Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν») δτι θὰ μποροῦσε νὰ τὸ πεῖ καὶ σὲ λίγες. Καὶ δὲν ἥταν διόλου ἀνάγκη νὰ προσπαθήσει δ Κάντ νὰ μᾶς δείξει, χάνοντας χρόνο καὶ λέξεις, δτι ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, τῆς ἡθικῆς, είναι δοσμένη αριοὶ, είναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, είναι ἔνας ὑπερβατικὸς καὶ ὑπερεμπειρικὸς νόμος. Καὶ δὲν ἥταν ἀνάγκη νὰ τὸ προσπαθήσει αὐτὸ δ Κάντ, γιατὶ ἀπλούστατα ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ του δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο. "Αγ ἥταν, ὄλλωστε, ἀπαλλαγμένη, θὰ ἴσοδυναμοῦσε μὲ τὸ ἡθικὸ μηδέν· καὶ θᾶταν παράδοξο νὰ βασισθεῖ ἡ ἡθικὴ στὸ ἡθικὸ μηδέν. Οὔτε, φυσικά, ἡ ἡθική μας στάση, ἡ συνυφαισμένη μὲ τὸ συγκεκριμένο χρέος μας, δὲ μπορεῖ νάναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο, οὔτε

δμως καὶ ἡ ἡθικὴ ὡς δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἴδεα, ὡς ὑπερβατικὴ προϋπόθεση γιὰ κάθε ἡθική μας στάση ἢ πράξη, οὔτε καν αὐτὴ δὲ μπορεῖ νὰ ποῦμε ὅτι ὑπάρχει ἄσχετα ἀπὸ κάθε συγκεκριμένο περιεχόμενο χρέους. 'Ο ὑπερβατικὸς ἡθικὸς νόμος, ὁ δῆθεν ἀπόλυτα τυπικός, ποὺ ἔχει μέσ' στὴ συνείδησῃ, κατὰ τὸν Κάντ, τὴν ἴδια θέση ποὺ ἔχουν ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος, εἶναι ὁ ἀκόλουθος: Πρόττε μόνο σύμφωνα μὲ τὸ αἴτημα ἔκεινο, ποὺ μπορεῖς ταυτόχρονος νὰ θέλεις ν' ἀποτελέσει ἔνα γενικὸν νόμον γιὰ δλα τὰ ἔλλογα ὄντα. Στὸ βάθος, ἡ προσταγὴ αὐτὴ ποὺ δὲν εἶναι διόλου ἀπλὸς τύπος καὶ εἶναι οὐσία καὶ περιεχόμενο, λέει μὲ ἄλλα λόγια — μὲ λόγια ποὺ τάκαμε ὁ Κάντ πιὸ ἀφηρημένα γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ισχυρισθεῖ ὅτι ἡ προσταγὴ του εἶναι γιὰ τὸν καθαρὸ λόγο ἐξίσου τυπική, δηλας εἶναι τυπικὲς οἱ αριοὶ ἐποπτεῖς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου — δ.τι ἀκριβῶς εἶπε καὶ ὁ Σπινόζα, ἀπαίτωντας νὰ μὴ ζητᾶς γιὰ τὸν ἑαυτό σου δ.τι δὲ θέλεις νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῶν ὄλλων ἀνθρώπων. Κι' αὐτὸ ποὺ ὁ Σπινόζα διατύπωσε ἀρνητικά, τὸ εἶχε διατυπώσει θετικά δ' Ἰησοῦς: «πάντα οὖν δσα ἐὰν θέλετε Ὕνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὔτως καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς».

'Η προσταγὴ τοῦ Κάντ δὲν εἶναι ὑπερβατικὴ καὶ τυπική. "Εχει συγκεκριμένο περιεχόμενο, καὶ τὸ περιεχόμενό της συνδέεται περισσότερο μὲ τὴν κοινωνικὴ σκοπιμότητα παρὰ μὲ τὴν αὐτόνομη ἡθικὴ βούληση. Εἶναι, ἀπλούστατα, συμφέρον δλων μας, γιὰ τὴ συντήρηση τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας μέσα της, νὰ πράττουμε δ.τι θὰ θέλαμε νὰ πράξουν καὶ οἱ ἄλλοι, νὰ σεβόμαστε τὴ ζωὴ τοῦ πλησίον μας καὶ νὰ μὴ τὸν σκοτώνουμε, νὰ χρησιμοποιοῦμε ὡς δικό μας δ.τι μᾶς ἀνήκει καὶ νὰ μὴ κλέβουμε δ.τι ἀνήκει σ' ἄλλους. Σημασία, λοιπόν, δὲν ἔχει τόσο ἡ θεωρία τοῦ Κάντ γιὰ τὸν ὑπερβατικὸν καὶ ὑπερεμπειρικὸν χαρακτήρα τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς του, δσο ἡ βασικὴ του θέση δτι ἡ ἡθικὴ, ἡ ἴδεα τοῦ χρέους, εἶναι αὐτόνομη. Πῶς, δμως, εἶναι αὐτόνομη; Γιατί τὴ λέμε αὐτόνομη; Πῶς καὶ γιατί ἡ ἴδεα τοῦ χρέους εἶναι, ὡς ικάτι αὐτόνομο, ἔνα μεταφυσικὸ γεγονός;

10.— Δὲ μποροῦμε, βέβαια, νὰ ξέρουμε θετικά, ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι, τί εἶναι φυσικὸ καὶ τί μεταφυσικό, τί εἶναι ὑποταγμένο σὲ νόμους καὶ τὶ αὐτόνομο. "Ολα δσα ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι πιθανά, ἀλλὰ τίποτα δὲν εἶναι βέβαιο. Γιὰ νὰ κόμουν τὸ πιθανὸ ἔστο

μπορούσαν πιὸ βέβαιο, δέ Κάντ καὶ προπάντων οἱ Νεοκαντικοὶ προσπόθησαν νὰ περιορίσουν τὴν ἔγγοια τοῦ μεταφυσικοῦ καὶ τοῦ αὐτόνομου στὸ μὴ πραγματικό, στὸ μὴ οὐσιαστικό, στὸ καθαρὰ τυπικό. "Ετσι, ὅχι μόνο ξεγύμνωσαν τὸ μεταφυσικὸ ἀπὸ τὴ γοητείᾳ του, ἀλλὰ προχώρησαν καὶ στὴν ἀπόλυτη ἐκχέρσωση καὶ ἀποξήριανσή του, χωρὶς μόλιστα νὰ μπορεῖ ἐπόνω στὸ ἐκχέρσωμένο ικαὶ ἀποξηραμένο ἔδαφος νὰ καλλιεργηθεῖ πιὸ κάτι τὸ χρήσιμο γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα. 'Ο τόπος τοῦ μεταφυσικοῦ, τόπος ποὺ καὶ ἀν εἶναι κι' αὐτὸς (χωρὶς νὰ τὸ ξέρουμε) φυσικὸς μπορεῖ νάναι καλλιστα καὶ αὐτόνομος, δὲν εἶναι μονάχα ὁ τόπος μερικῶν ξηρῶν ἐννοιῶν ἢ γυμνωμένων ἀπὸ κάθε περιεχόμενο τυπικῶν ἐποπτειῶν, ἀλλὰ εἶναι ὁ τόπος ποὺ βρίσκεται πέρα ἀπὸ κάθε αἰσθητὰ ἢ λογικὰ συλληπτὸ τόπο· πέρα ἀπὸ κάθε τόπο ποὺ βλέπουμε ικαὶ ποὺ συλλαμβάνουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις μας, ποὺ καταναοῦμε καὶ διερευνοῦμε μὲ τὴν ἐπιστῆμη μας. Στὸν τόπο ἐκείνον ὑπάρχει ὁ Θεός, ὑπάρχει τὸ πᾶν, ὑπάρχει τὸ πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τοῦ κόσμου, ὑπάρχει ἡ αἰωνιότητα, ὑπάρχει τὸ ἄπειρο, ὑπάρχει ὁ θάνατος. 'Απ' ὅλα δσαὶ ὑπάρχουν στὸν τόπο ἐκείνον, στὸ μεταφυσικὸ τόπο, τί εἶναι πλησιέστερο σὲ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους; Πλησιέστερος καὶ ἀπὸ τὸ Θεὸν καὶ ἀπὸ τὸ πᾶν, ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὸ ἄπειρο, εἶναι ὁ θάνατος. Αὐτὸς — ὁ θάνατος — εἶναι ἡ μόνη δύναμη τοῦ κόσμου ἐκείνου, ἡ μόνη μεταφυσικὴ ὑπόσταση, ποὺ ἐγγίζει ὅμεσα τὴν ζωὴν μας, ὅχι μόνο τὸ κορμί, ἀλλὰ καὶ τὴ συνείδησή μας. 'Αφοῦ μᾶς ἐγγίζει ὁ θάνατος, μᾶς ἐγγίζουν ἔμμεσα, πολὺ πιὸ ἀδηλα, ὁ Θεὸς καὶ τὸ ἄπειρο, τὸ πνεῦμα τοῦ ικόσμου καὶ ἡ αἰωνιότητα. 'Ο θάνατος εἶναι ὁ καρπὸς τοῦ δέντρου τῆς γνώσης. Οἱ πρῶτοι ἀνθρώποι, πρὶν γευθοῦν τὸν τέτοιο καρπό, συναναστρέφονταν τὸ Θεὸν χωρὶς νὰ γνωρίζουν (ἀφοῦ τοὺς ἔλειπε ἡ γνώση) δτι εἶναι ὁ Θεός. Δὲ γνώριζαν καν δτι ήταν γυμνοὶ ικαὶ τὸ τί σήμαιναν τὰ ἴδια τους τὰ σώματα. 'Αφοῦ τὸν γεύθηκαν τὸν καρπό, ἥρθε ὁ θάνατος (ἡ γνώση τὸν γέννησε μέσ' στὴ συνείδηση), κι' ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη ποὺ ἔπαψαν νὰ ζοῦν μέσ' στὴν αἰωνιότητα, μπως ζοῦν μέσ' στὸ αἰώνιο σκοτόδι τῆς ἄγνοιας τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά, τὰ νερὰ καὶ τὰ λιθάρια, ἔνιωσαν συνειδητὰ νὰ τοὺς ἐγγίζει ὁ θάνατος καὶ ἀρχισαν νὰ σκέπτονται τὸ Θεὸν ικαὶ τὴν αἰωνιότητα, τὸ πᾶν καὶ τὸ ἄπειρο, τὸ πνεῦμα ικαὶ τὸ νόημα τοῦ κόσμου. "Ετσι ἀρχισαν νὰ σκέπτονται

καὶ τὸ νόημα τοῦ ἔαυτοῦ τους. Ναί, κι' αὐτὸ τὸ νόημα τοῦ ἔαυτοῦ μας ἐπήγασε ὅπο τὴν ἀμαρτία, ὅπο τὴν παράνομη γεύση τοῦ ἀπαγορευμένου καρποῦ, ὅπο τὴ γνώση καὶ συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι πεθαίνουμε. Τὸ γεγονός ὅτι ζοῦμε δὲν ἔγινε συνειδητὸ παρὰ μόνο ἀφοῦ συνειδητοποιήθηκε μέσα μας τὸ γεγονός ὅτι πεθαίνουμε.

Στὸν ἔαυτό μας μᾶς ἔφερε δὲ θάνατος, ὅχι ἡ ζωὴ. "Ἐτσι, δὲ θάνατος μᾶς ἔφερε καὶ στὴν ίδεα τοῦ χρέους. Μὲ τὰ χέρια του, τὰ ὀάρια του, καὶ φοβερὰ (πῶς τὰ λέμε «φοβερὸ» ἀφοῦ εἶναι ὀάρια;), θεμελιώθηκε ἡ ἡθική. "Ἐτσι ἔξηγεῖται γιατί ἡ ίδεα τοῦ χρέους εἶναι ἔνα μεταφυσικὸ γεγονός.

"Ολες ιοὶ ὅλλες θεωρίες γιὰ τὴ γένεση καὶ τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τῆς ἡθικῆς εἶναι λιγότερο βάσιμες. Κ' ἡ πιὸ ἀβάσιμη εἶναι ἡ κοινωνιολογικὴ θεωρία ποὺ δυὸ ἀντίθετα ψυχέματα ύποστηριζαν: ὁ Κάρολος Μάρξ καὶ ὁ Φρειδερίκος Νίτσε. 'Ωστόσο, δὲ Νίτσε ήταν πιὸ ἀντικειμενικὸς καὶ πιὸ ἀμερόληπτος στὴν ὀρνητικότητά του ἀπέναντι τῆς ἡθικῆς. Δὲ λέει, ὅπως ὁ Μαρξισμός, ὅτι ἡ ἡθικὴ ἔχει ὡς μοναδικὴ πηγὴ τὸ συμφέρον ἐκείνων ποὺ ἔχουν στὴν κοινωνία τὴ δύναμη νὰ κυριαρχοῦν καὶ νὰ καταπιέζουν. 'Ο Νίτσε λέει δὲν τὸ συμφέρον δυὸ πηγὲς τῆς ἡθικῆς: ἡ μιὰ εἶναι τὸ συμφέρον τῶν ἀφεντάδων καὶ ἡ ὅλη τὸ συμφέρον τῶν σκλάβων. 'Επιγραμματικὰ τὴν παίρνει τὴν ὀρνητικὴν αὐτὴν θέσην δὲ Νίτσε στὸ ἔργο του «Ἀνθρώπινα, πολὺ ἀνθρώπινα» (στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ, στὴν παράγραφο 45 ποὺ ἔχει ὡς εἰδικὸ τίτλο τὴ φράση: «Διπλὴ προϊστορία τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ»). Τὴν ίδιαν θέσην ύποστηρίζει δὲ Νίτσε σὲ πολλὰ ὅλλα ἔργα του καὶ εἰδικότερα στὰ δυὸ ἀκόλουθα: «Πέρια ἀπὸ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ» καὶ «Γενεαλογία τῆς ἡθικῆς». Τὴ μονόπλευρη καὶ μεροληπτικὰ ὀρητικὴ θέση τοῦ Μαρξισμοῦ ἀπέναντι τῆς ἡθικῆς τὴν ἀνατρέπει ἡ παρατήρηση ποὺ ἐκάναμε κιόλας παραπάνω, δὲν τὰ συγκεκριμένα ἡθικὰ προστάγματα στὴν ιστορία ὅλοτε κατοχύρωναν καὶ ὅλοτε ἐκλόνιζαν τὴ δύναμη καὶ τὰ συμφέροντα τῶν ισχυρῶν, τῶν πλουσίων, τῶν ἀφεντάδων. 'Αμέτρητα εἶναι στὰ Εὔαγγελια τὰ ἡθικὰ ἐκεῖνα προστάγματα ποὺ καταδικάζουν τὸν πλούτο καὶ τὴν ύλικὴ δύναμη. Στὶς σχετικὲς φράσεις τοῦ 'Ιησοῦ ἔδωσε, μάλιστα, ὀκόμα συστηματικώτερη μορφὴ καὶ περισσότερο πολεμικὸ τόνο δὲ Παῦλος, δὲ ίδρυτὴς τῆς ἐγκόσμιας ἐκκλησίας, τοῦ «πολιτικοῦ», ὃς ποῦμε, δργανισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ. 'Ο Νί-

τοε ἡταν ἀμερόληπτος στὴν ἀρνητικότητά του. 'Ο ἐφευρέτης τοῦ «ύπερανθρώπου» ποὺ δὲ θέλησε νὰ καταλάβει ὅτι ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος στέκεται πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὸν «ύπεράνθρωπο», συνδυάζει τὴ γενεαλογία τῆς ἡθικῆς καὶ μὲ τοὺς ἀφεντάδες καὶ μὲ τοὺς σκλάβους, μὲ τὰ συμφέροντα καὶ τὶς ψυχικὲς διαστροφὲς ὅχι μόνο τῶν ἰσχυρῶν, ὅλλα καὶ τῶν ὀδύνων, ὅχι μόνον ἐκείνων ποὺ ἀσκοῦν τὴ βία, ὅλλα κ' ἐκείνων ποὺ τὴν ὑφίστανται καὶ ποὺ ἡ καρδιά τους γεμίζει κακία καὶ πικρία. «Ἡ ἐξέγερση τῶν σκλάβων στὴν ἡθική», λέει ὁ Νίτσε στὸ ἔργο του «Γενεαλογία τῆς ἡθικῆς» (στὴν παράγραφο 10), μιὰ ἐξέγερση ποὺ στὸ βιβλίο του «Πέρα ἀπὸ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ» (στὴν παράγραφο 195), τὴν ἀνάγει στοὺς Ἰουδαίους, «ἀρχίζει μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ μητικακία (resentiment) γίνεται ἡ ἴδια δημιουργικὴ καὶ γεννάει ἀξίες». 'Ο Νίτσε, ἀν καὶ «ἐπιστημονικὸς» ἀμερόληπτος — δηλαδὴ τουλάχιστον τόσο, ὅσο φθάνει γιὰ νὰ παραδεχθεῖ ὅτι ἡ ἡθικὴ στὴν ἱστορία ἔχει δυὸ πηγὲς καὶ δὲν ἔχει ὑπαγορευθεῖ μόνον ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς — εἶναι «πολιτικὸς» μεροληπτικός, καὶ συμπαθεῖ περισσότερο τὴν ἡθικὴ τῶν ἀφεντάδων ἀπὸ τὴν ἡθικὴ τῶν σκλάβων. Τὴν πρώτη τὴ θεωρεῖ θετικώτερη καὶ εὐγενέστερη ἀπὸ τὴ δεύτερη. 'Η ἡθικὴ τῶν ἀφεντάδων ξεκινάει ἀπὸ τὴν κατάφαση, ἀπὸ τὸ «ναί», ἀπὸ τὴν ταύτιση τοῦ «ἀγαθοῦ» μὲ δ,τι ἐνσαρκώνουν οἱ ἀφεντάδες (καὶ ἐνσαρκώνουν δμορφιά, εύτυχία, γενναιότητα), ἐνῷ ἡ ἡθικὴ τῶν σκλάβων ξεκινάει ἀπὸ τὴν ὅρνηση, ἀπὸ τὸ «ῶχι», ἀπὸ τὴν ταύτιση τοῦ «κακοῦ» μὲ δ,τι ἐνσαρκώνουν γιὰ τὰ μάτια τῶν σκλάβων οἱ ἀφεντάδες (καὶ ἐνσαρκώνουν δύναμη, σκληρότητα, πλούτο). "Ετσι, γιὰ τὸν Νίτσε, ἡ ἡθικὴ τῶν ἀφεντάδων συνάγει τὸ κακὸ ἀπὸ τὴν ἀντιδιαστολὴ του πρὸς τὸ ἀγαθὸ ποὺ αὐτὸς εἶναι τὸ πρῶτο, ἐνῷ ἡ ἡθικὴ τῶν σκλάβων συνάγει ἀντιστροφα τὸ ἀγαθὸ ἀπὸ τὴν ἀντιδιαστολὴ του πρὸς τὸ κακό. Τὰ πνευματικὰ παιχνίδια τοῦ Νίτσε ἐπάνω στὸ πρόβλημα τῆς ἡθικῆς ἔχουν μιὰ μεγάλη γοητεία, ὅλλα εἰναι φοβερὰ ἐπικίνδυνα. Κι' ὀποδείχτηκαν ἐπικίνδυνα γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Νίτσε ποὺ δὲν τὰ ἔπαιξε ὅλλωστε μὲ τὴν ἐπιπολαιότητα καὶ βέβηλη αὐτοπεποίθηση τοῦ ἰκανοποιημένου «ἀφέντη», ὅλλα τὰ ἔπαιξε ὡς τραγικὸς ἀρνητὴς τοῦ ἐαυτοῦ του, θέλοντας — ἐνῷ στὸ βάθος ἡταν «σκλάβος» καὶ ἵσως μάλιστα καὶ «χριστιανὸς» — νὰ παραστῆσει τὸν ἀφέντη καὶ τὸν ἀντίχριστο. Γι' αὐτὸς καὶ τρελλάθηκε ὁ Νίτσε. "Ετσι πρέπει νὰ σεβασθοῦμε κάπτως τὴν

ἀσέβειό του. Ἐασέβησε ἀπέκειντι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἀσέβησε ἀπὸ πόνο, ὅχι ἀπὸ περίσσευμα εύτυχίας.

11.— Πεθαίνουν καὶ οἱ πλούσιοι, ὅπως πεθαίνουν καὶ οἱ φτωχοί. Πεθαίνουν καὶ οἱ ὄφεγτάδες, ὅπως πεθαίνουν καὶ οἱ σκλάδοι. Μπορεῖ, στὴν ἱστορία, νὰ σκέπτονται ὅτι θέλουν καὶ ὅτι τοὺς συμφέρει οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοί, οἱ ισχυροὶ καὶ οἱ ὀδύνατοι. Μπορεῖ τὴν ἡθικὴν ἐγέμισταν μὲ δσα συγκεκριμένα προστάγματα θεωροῦν κόθε τόσο ὅτι ἀνταποκρίνονται στὰ συμφέροντά τους. Δὲν ισχυρίσθηκα, οὔτε μπορῶ νὰ ισχυρισθῶ, ὅτι ὅλα δσα ἐμφανίζονται στὴν ἱστορία ὡς ἡθικὰ προστάγματα ἔχοντα μεταφυσικὴ τὴν πηγή τους, ὅτι συνδέονται, μ' ὄλλα λόγια, χειραλογικὰ καὶ οὐσιαστικὰ μὲ τὸ μεταφυσικὸ νόημα τοῦ θανάτου. Ισχυρίσθηκα, δμως, καὶ ἐπιμένω, ὅτι ἡ ἡθικὴ ὡς ίδεα τοῦ ἀνθρώπινου χρέους, ὄλλα καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ προστάγματά της στὴν ἱστορία, συνδέονται μὲ τὸ μεταφυσικὸ γεγονός τοῦ θανάτου. Ο θάνατος ισοπεδώνει τὴν κοινωνία, ξέρει τὶς κοινωνικὲς ἡ ὅποιεσδήποτε ὄλλες διακρίσεις, φέρνει δλους τοὺς ἀνθρώπους μπροστὰ στὸ ἕδιο νόημα τῆς ζωῆς (ἀδιάφορο ὃν τὸ ἀξιοποιοῦν μέσα τους ἡ ὅχι), θεμελιώνει τὴν πανανθρώπινη ἐνότητα, τὴν μοναδικὴν πολιτεία ποὺ δὲ γνωρίζει ὄρχοντες καὶ ὄρχομένους, σκαλίζει τὴ συνείδηση τοῦ καθενός, ἀδιάφορο ὃν εἶναι πλούσιος ἡ φτωχός, «βασιλεὺς ἡ στρατιώτης», μὲ τὴν ἕδια κοφτερὴ σμίλη, ἐνώνει δσους ἡ ζωὴ χωρίζει, καὶ ἐπιβάλλει — ἐδῶ ἔρχεται σχεδὸν αὐτόματο τὸ ἡθικὸ πρόσταγμα — νὰ ἐνώθοιν καὶ στὴ ζωὴ δλοὶ ἐκεῖνοι ποὺ δ ἕδιος, δηλαδὴ δ θάνατος, εἴτε τὸ θέλουν εἴτε ὅχι, τοὺς ἐνώνει.

Εἰναι, τάχα, ὀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου (ἀδιάφορο ὃν τοῦ ισχυροῦ ἡ τοῦ ὀδύνατου) τὸ ὅτι σκέπτεται τὸ θάνατο καὶ ἀντλησε ἀπὸ τὸ θάνατο τὴν ίδεα τοῦ χρέους; Ποιὸς ξέρει ὃν εἶναι δύναμη ἡ ὀδυναμία! Ποιὸ εἶναι, τάχα, τὸ μέτρο, ποὺ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τὴ φύση, γιὰ νὰ μετριέται ἡ πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ δύναμη ἡ ὀδυναμία; Οὔτε ἡ φύση, οὔτε ἡ μεταφυσικὰ θεμελιωμένη ἡθικὴ μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο τοῦτο. Η φύση δπωσδήποτε δὲ θέλησε νὰ μᾶς τὸ δώσει, ἐνῶ μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο (τουλάχιστον στὸν κόσμο τῶν φαίνομένων) γιὰ τὴ δύναμη ἡ ὀδυναμία τοῦ κορμιοῦ. Αλλὰ καὶ ἡ ἡθική, ἡ θεμελιωμένη μεταφυσικά, πῶς μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τὸ μέτρο ποὺ προϋποτίθεται γιὰ τὴ μέτρηση τῆς ἀξίας τοῦ γεγονότος ποὺ σήμανε τὴ γένεσή της; "Αν πεῖ ἡ ἕδια